

**ДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ім. К. Д. УШИНСЬКОГО**

ЖУРАВЛЬОВА ЛАРИСА ПЕТРІВНА

УДК 159.92:37.03+591.5

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ ЛЮДИНИ

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Одеса – 2008

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Південноукраїнському державному педагогічному університеті ім. К. Д. Ушинського Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант – доктор психологічних наук, професор, дійсний член АПН України
Чебикін Олексій Якович,
Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського,
ректор, завідувач кафедри теорії та методики практичної психології.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент АПН України
Боришевський Мирослав Йосипович,
Інститут психології імені Г. С. Костюка АПН України,
завідувач лабораторії психології особистості імені П. Р. Чамати;

доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент АПН України
Носенко Елеонора Львівна,
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
завідувачка кафедри загальної та педагогічної психології;

доктор психологічних наук, професор
Каліна Надія Федорівна,
Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського,
завідувачка кафедри глибинної психології та психотерапії.

Захист відбудеться 18 грудня 2008 року о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.053.03 у Південноукраїнському державному педагогічному університеті імені К. Д. Ушинського за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26, конференц-зала.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського, 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26.

Автореферат розісланий 17 листопада 2008 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.В.Кузнєцова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність та доцільність дослідження. Духовне відродження України неможливе без гуманізації всіх сфер суспільного життя, фактичного, а не декларативного ставлення до людини як самоцінності, як до істоти, яка втілює в собі нескінченні потенції роду «людина». У наш суперечливий час, коли у суспільстві відбувається переосмислення загальнолюдських понять і цінностей, коли людина постає як неповторна індивідуальність, а не засіб чи річ, як суб'єкт, а не об'єкт, дихотомії «Добро – Зло», «Духовність – Прагматизм», «Я – Інший (Він)» набули особливої актуальності.

На перший погляд, проблема дихотомії «Добро – Зло» суто етична. Справді, протягом сторіч на науковому рівні її прагнули вирішити, переважно, філософи й етики (Аристотель, М. Бердяєв, Ф. Гегель, Р. Декарт, В.П. Ефрoїмсон, І. Кант, П.О. Кропоткін, К. Маркс, М. Монтень, Ф. Ніцше, Платон, Б. Спіноза, Ю.В. Соґомонов, В.С. Соловйов, Л. Фейербах та ін.). Проте у зв'язку з тим, що носієм добра і зла, морального і духовного розвитку є людський індивід, етики не могли обійтися без залучення тією чи іншою мірою психологічних аспектів цих феноменів.

У психологічних дослідженнях проблема добра і зла, духовності і бездуховності, альтруїзму й егоїзму репрезентується, в основному, у вивченні морального розвитку (Л. Колберг, О.І. Кульчицька, Р.В. Павелків та ін.), особистості як суб'єкта морального розвитку (І.Д. Бех, Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, І.В. Субботський та ін.), життєдіяльності (Б.Г. Ананьєв, К.О. Абульханова-Славська, Г.О. Балл, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, С.Л. Рубінштейн, В.О. Татенко) та власного життєвого світу (Т.М. Титаренко), у дослідженні емоційної зрілості особистості (О.Я. Чебикін), процесів життєвого самовизначення, пошуку его-ідентичності (Е. Еріксон, І.С. Кон), самоактуалізації (А. Маслоу), самореалізації (К. Роджерс), трансцендентного суб'єкта (Б.С. Братусь, Л.І. Воробйова, Є.І. Ісаєв, В.А. Петровський, В.І. Слободчиков, Л.С. Рубінштейн, Е. Фромм), у психологічних ознаках культури українців (Е.Л. Носенко, Н.А. Маєвська), у суб'єктному підході в психотерапії (Н.Ф. Каліна).

Ці дослідження репрезентували розгляд психологічною наукою низки категорій, які ще в недавньому минулому вважалися абстрактно-філософськими і параідеалістичними чи парапсихологічними. Універсум, трансцендентність, віра, душа, духовність, життєвий світ, емпатія стали першими ланками категоріального ланцюжка. Протягом останніх десятиріч серед названих категорій учені-психологи все частіше у якості предмета дослідження обирають емпатію (В.В. Бойко, Т.В. Василюшина, І.М. Коган, В.І. Кротенко, К.В. Лось, О.А. Орищенко, О.П. Саннікова, Т.І. Федотюк, І.М. Юсупов).

Таким чином, проблема емпатії, її місце в системі цінностей, структури моральної свідомості й особистості загалом почала хвилювати не тільки філософів-етиків, а й психологів. Існує низка численних досліджень, у яких

емпатія розглядається як умова розвитку моральної свідомості (І.Д. Бех, Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, Т.І. Коннікова, Є.В. Субботський), механізм просоціальної поведінки (Т.П. Гаврилова, А.В. Соломатіна й ін.) і самотрансцендентності людини (В.А. Петровський, К. Роджерс), як певна форма емоційної поведінки (О.К. Тихоміров, О.Я. Чебикін). Проникнення в стан іншої людини, розуміння її внутрішнього світу, співпереживання і співчуття їй є необхідною умовою формування толерантної, гуманістично спрямованої, активної і діяльної особистості. Проте, незважаючи на свою досить тривалу історію, дослідження в цій царині залишаються розрізненими, суперечливими і не опираються на єдину завершену теорію. Ця психологічна сфера характеризується різноманітністю теоретичних підходів до предмета, який вивчається, відсутністю єдиних критеріїв розробки спеціальних методик і методичних прийомів його дослідження.

В контексті проблематики емпатії відсутні також дослідження особливостей її розвитку впродовж онтогенезу людини. Результати досліджень у галузі вікової психології роблять можливим проведення порівняльного аналізу проявів і розвитку емпатії, її окремих форм, в основному, в ранньому дитячому чи дошкільному (Г.М. Бреслав, О.В. Запорожець, В.В. Зеньковський, Ю.О. Приходько, Л.П. Стрелкова, В. Штерн), молодшому шкільному (А.А. Валантинас, Т.П. Гаврилова, І.М. Коган) та підлітковому віці (Т.П. Гаврилова, В.І. Кротенко, А.С. Сичевський). Онтогенетичні особливості емпатії найчастіше описуються в аспекті емоційного розвитку особистості (Г.М. Бреслав, А.С. Сичевський, В. Штерн), її морального розвитку (Л.І. Божович, Т.П. Гаврилова, Є.В. Субботський), міжособистісного спілкування (Л.І. Галігузова, О.О. Смирнова), моральної саморегуляції (О.С. Безверхий).

Таким чином, логіка розвитку досліджень проблеми відчуття, пізнання, розуміння внутрішнього світу Іншого репрезентує завдання систематизації й інтеграції різноманітних теоретико-методологічних й експериментально-прикладних напрацювань у дослідженні емпатійних феноменів у цілісну концепцію розвитку емпатії людини.

Значущість і недостатня розробленість зазначених аспектів й обумовило вибір теми дисертаційного дослідження «Психологічні основи розвитку емпатії людини».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалось відповідно з планами науково-дослідної роботи Південного наукового центру АПН України «Розвиток особистості в різних умовах навчальної діяльності» (номер державної реєстрації 0105V001469). Дослідження було також пов'язане з держбюджетною науково-дослідною роботою при Житомирському державному університеті ім. І. Я. Франка за темою «Гуманізація національної освіти в умовах становлення ринкових стосунків» (номер державної реєстрації 0102V002310), яка виконувалась упродовж 1995 – 1999 років під

керівництвом авторки та упродовж 2002 – 2004 років, коли здобувачка була заступником керівника теми. Автором досліджувалась емпатія в системі детермінуючих факторів гуманізації національної освіти.

Тема дисертації затверджена вченою радою Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського (протокол № 8 від 31 березня 2005 р.) і узгоджена у Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 10 від 18 грудня 2007 року).

Мета дослідження: теоретико-експериментальне обґрунтування та побудова цілісної концепції розвитку емпатії людини на засадах інтеграції системного, еволюційно-генетичного, соціокультурного та гуманітарного підходів у плані розкриття її генези, структури, механізмів, психологічних особливостей, а також емпіричне дослідження вікових і статевих особливостей прояву емпатії, визначення умов її розвитку та корекції на ранніх етапах онтогенезу.

Обрана мета та сформульовані гіпотези зумовили наступні **завдання дослідження:**

1. Проаналізувати та узагальнити результати досліджень феноменології, механізмів, динаміки розвитку емпатії, її ролі в особистісному становленні у психології, філософії, етиці, акмеології та інших науках з метою визначення теоретичних та емпіричних підходів до проблеми розвитку емпатії.

2. Визначити оригінальний методологічний підхід до вивчення емпатії як системного феномену, що має біопсихосоціодуховну природу.

3. Розробити та науково обґрунтувати цілісну концепцію виникнення та розвитку емпатії.

4. Побудувати структурно-динамічні моделі функціонування емпатії, які репрезентують її мікрогенез та мезагенез на психофізіологічному, психічному, соціопсихологічному та трансцендетному рівнях.

5. Представити та охарактеризувати типологію емпатійних ставлень.

6. Дослідити та охарактеризувати філогенетичні передумови розвитку емпатії людини.

7. На основі теоретичних та емпіричних досліджень розкрити особливості онтогенезу емпатії людини та визначити систему її детермінант.

8. Представити та апробувати систему психологічної корекції та розвитку емпатійності особистості в руслі авторської концепції.

Об'єктом дослідження є емпатія людини.

Предмет дослідження: структурно-динамічні, генетико-еволюційні, психологічні особливості й механізми розвитку емпатії.

Головні гіпотези дослідження:

1. Емпатія в системі психічного відображення є специфічною формою відображення суб'єктом об'єктивної реальності, представленої суб'єктивним світом Іншого та складною психологічною системою забезпечення Я – Ти-

зв'язку при взаємодії людини із світом. Феноменологічною основою емпатії є відображення світу переживань іншої людини і трансформація цих переживань у власні.

2. *Природа* емпатії є біопсихосоціодуховною, а вона сама – цілісним, ієрархічно структурованим, багатовимірним утворенням. Відображення переживань та їх трансформація може бути різної міри складності і відбуватися на різних рівнях: психофізіологічному, психічному, соціопсихологічному і трансцендентному (духовному).

3. Процесуальність емпатії забезпечується генетично взаємопов'язаною системою емоційних, когнітивних та конативних процесів, взаємодія яких зумовлює її специфічну своєрідність. *Базовим психологічним механізмом* мікрогенези емпатії є емоційне перемикання – переключення з емоцій об'єкта емпатії на емоції її суб'єкта. Генезис емпатійного процесу зумовлений множиною дискретно-неперервних подвійних емоційних перемикань: перемикання з переживань об'єкта емпатії на переживання її суб'єкта та знову – на переживання об'єкта. Множина подвійних емоційних перемикань є основною складовою функціональної системи, яка забезпечує як мономодальне, так і різномодальне реагування суб'єкта емпатії на переживання її об'єкта. Різноmodalьне реагування на емпатогенну ситуацію є умовою біполярного розвитку емпатійного процесу – як у напрямку просоціальної, так і в напрямку асоціальної поведінки.

Функціональні характеристики емпатії представлені системою емпатійних ставлень, які репрезентують її в соціальній взаємодії.

4. Розвиток емпатії в онтогенезі має наступні особливості: ускладнення феноменологічних, структурних та функціональних характеристик; нерівномірність, сензитивність розвитку; інтегрованість; кумулятивність; дискретність; спіралевидність; біфуркаційність; статева диференціація; збільшення опосередковуючої ролі соціо- та культурогенних чинників.

5. Емпатійний розвиток особистості забезпечується системою детермінуючих факторів – психофізіологічних, індивідуально-психологічних, типологічних та соціокультурних.

6. Емпатія підлягає психокорекційному та розвивальному впливу на основі актуалізації й розвитку системної взаємодії її психологічних механізмів.

Основними методологічними і теоретичними засадами дослідження стали: положення психологічної науки про природу та сутність емпатії (С. Аш, В.В. Бойко, Т.П. Гаврилова, К. Роджерс, О.П. Саннікова, Т. Шибутані), про її кореляти, функціональні особливості та роль у розвитку особистості (О.О. Бодальов, Т.П. Гаврилова, Т.І. Пашукова, І.М. Юсупов); концептуальні засади генетичного підходу до вивчення динамічних процесів психіки (Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, С.Д. Максименко); усвідомлення доцільності оволодіння в психологічному дослідженні «міжрівневими

переходами», які пов'язують психологічний рівень з біологічним і соціальним (В.К. Вілюнас, П.О. Кропоткін, О.М. Леонт'єв); принципи гуманітарної психології до вивчення людини (В. Дільтей, М.М. Бахтін, Б.С. Братусь); підходи гуманістичної психології до особистості як унікальної цілісної системи, здатної до самоактуалізації; до переживань людиною світу і себе в цьому світі як основної психологічної реальності; до атмосфери безумовної любові й прийняття дитини як основної умови її конструктивного розвитку (А. Маслоу, Р. Мей, Г. Олпорт, К. Роджерс); погляд на людину як на суб'єкт власної життєдіяльності та вільної моральної дії (І.Д. Бех, Б.С. Братусь, М.Й. Боришевський, В.П. Зінченко М.К. Мамардашвілі, В.А. Петровський), на її формування як процес неперервного виходу за межі самої себе (С.Л. Рубінштейн, Е. Фромм); положення про неадаптивну та зверхнормативну активність В.А. Петровського, А.В. Петровського та Р.С. Немова; положення епігенетичної теорії Е. Еріксона про становлення особистості як системи генетично зумовлених етапів якісних перетворень внутрішнього світу людини та радикальних змін її стосунків з оточуючими; уявлення про сутність ставлень особистості (Я.Л. Коломинський, О.Ф. Лазурський, В.М. Мясищев); вчення про закономірності розвитку психіки в онтогенезі (Л.С. Виготський, Д.Е. Ельконін, Г.С. Костюк, О.М. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн); теорія реверсивності М. Аптера і К. Сміта про існування в нервовій системі людини двох альтернативних систем, що керують її активністю; концепції взаємодії емоційних та інтелектуальних процесів, емоційної регуляції діяльності (В.К. Вілюнас, Л.С. Виготський, Є.П. Ільїн, Г.С. Костюк, Е.Л. Носенко, С.Л. Рубінштейн, О.Я. Чебикін).

Методи дослідження: *теоретичні* – аналіз, порівняння, узагальнення, абстрагування, систематизація, – підпорядковані завданню виявлення основних методологічних підходів та теоретико-емпіричного вивчення емпатії з метою концептуалізації даного феномена; *емпіричні методи природничонаукової психології* – констатаційний експеримент, спостереження, бесіда, тестування. З метою діагностики емпатії та її форм застосовувалися авторські методики, а також відомі методики Т.П. Гаврилової, А. Мехрабіана і Н. Епштейна, В.В. Бойка. Емпатія в системі особистісних чинників успішної професійної діяльності досліджувалась за допомогою тесту на самоорганізованість, методики діагностики мотивації досягнення успіху Т. Елерса, прогресивних матриць Дж. Равена, методики визначення вольової регуляції поведінки А.В. Морозова. Дослідження емпатії в системі детермінуючих факторів розвитку особистості здійснювалось за допомогою особистісних опитувальників: багатофакторного Р.Б. Кеттела (16PF), характерологічного К. Леонгарда, типологічного Дж. Холланда, FPI, бланкового тесту «Риси характеру і темпераменту» (РХТ), опитувальника В.В. Століна «Ставлення до себе», методики на визначення самооцінки, авторської методики суб'єктивної оцінки «Я-концепції», адаптованої методики вивчення почуття самотності

О. Скорової, методики діагностики соціально-психологічних установок О.Ф. Потьомкіної, методики діагностики міри задоволення основних потреб особистості, методики ціннісних орієнтацій М. Рокича, адаптованого тесту-опитувальника батьківського ставлення О.Я. Варги і В.В. Століна; *організаційні* – порівняльний метод для дослідження особливостей розвитку емпатії в онтогенезі; *методи гуманітарної психології* – включене спостереження, емпатійне слухання, інтерпретація внутрішнього світу іншої людини, герменевтика, – спрямовані на дослідження специфіки індивідуальних емпатійних переживань та відповідних поведінкових реакцій, а також найвищих форм емпатії; *розвивальні методи* – соціально-психологічний тренінг, діалогічне спілкування, – специфіка яких полягала у цілеспрямованих актуалізації, психокорекції та розвитку емпатії у дітей молодшого шкільного віку; *методи математичної обробки емпіричних даних*: лінійний кореляційний аналіз Пірсона, вирахування t-критерію Стьюдента, критерію кутового перетворення Фішера.

Організація та експериментальна база. Дослідження проводилось упродовж 1992-2007 років на базі освітніх закладів м. Житомира та Житомирської області: Житомирського обласного педагогічного ліцею, загальноосвітніх шкіл міста та області, Житомирського державного університету ім. І.Я. Франка, Державного агроекологічного університету у м. Житомирі, Житомирської філії Європейського університету, а також державних та приватних підприємств м. Житомира. Всього дослідженням було охоплено 1764 учні (8 – 17 років), 531 студент (18 – 22 роки), 219 людей зрілого віку (23 – 60 років).

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження:

- *вперше* аргументована доцільність системного дослідження емпатії на засадах інтеграції принципів природничонаукової та гуманітарної психології; теоретично обґрунтовано і запропоновано цілісну концепцію її генезису як динаміки особливої форми психічного відображення суб'єктом об'єктивної реальності, що опосередкована внутрішнім світом Іншого; *доведено*, що генеза емпатії зумовлена механізмом емоційного перемикання з емоцій об'єкта емпатії на емоції її суб'єкта, а множина подвійних емоційних перемикань забезпечує процесуальність феномену та є основною складовою складної функціональної системи (біполярного соціально-перцептивного оператора), яка спричиняє його біфуркаційність; *розроблено* психологічні структурно-динамічні моделі різних видів емпатії: натуральної, елементарної, особистісно-сміслової, трансфінітної; *представлено* широку типологію емпатійних ставлень та її критерії (рівень психічного відображення феноменальних характеристик об'єкта сприймання; складність механізмів, що забезпечують функціонування емпатійного процесу; реальність об'єкта, що сприймається; тип соціальних перцептів; модальність емоційного перемикання; соціальна (моральна) спрямованість переживань суб'єкта; просторово-часова спрямованість переживань суб'єкта емпатії;

інтенсивність функціонування конативних компонентів); *обґрунтовано* філогенетичні *передумови* (виникнення у живих організмів емоційних тонів, відчуттів, переживань, інстинкту спілкування, зокрема його первинної форми – імпринтінгу) й *механізми генези* (емоційне перемикання внаслідок генералізації стимулу з безумовних закарбованих подразників на умовні стимули, які репрезентують внутрішній стан особини) та *розвитку* (емпатійна установка, емоційне зараження, орієнтаційний рефлекс, емоційний резонанс, екстраполяційний рефлекс, оперантне научіння) емпатії; *виявлено* особливості, закономірності й механізми онтогенетичного розвитку емпатії, які репрезентовані в динаміці її генетично взаємопов'язаних видів: від симбіотичної, елементарної до особистісно-сислової та трансфінітної; *експериментально доведено* дискретність, нерівномірність, спіралевидність, кумулятивність, інтегрованість, біфуркаційність розвитку емпатії в онтогенезі людини;

- *розширено і доповнено* уявлення про систему психологічних механізмів емпатії та її детермінант: показано залежність розвитку особистісно-сислової емпатії від системи психологічних *механізмів* (установок, в тому числі емпатійної, оцінки ситуації, ідентифікації, рефлексії, децентрації, антиципації), *об'єктивних* (особливості емпатогенної ситуації, культурогенні фактори тощо) та *суб'єктивних* (змісту й інтенсивності переживань об'єкта емпатії, значущості для емпатуючого особистості об'єкта емпатії, індивідуально-психологічних і типологічних особливостей, соціального досвіду тощо суб'єкта емпатії) *чинників*; *уточнено і доповнено* характеристики соціальної взаємодії, які репрезентуються відповідними емпатійними ставленнями; *поглиблено* знання про особливості розвитку емпатії: експериментально доведено статеву диференціацію, ускладнення феноменологічних, структурних та функціональних характеристик емпатії, збільшення опосередковуючої ролі соціо- та культурогенних чинників в процесі її онтогенетичного розвитку.

- *набули подальшого розвитку* теоретичні уявлення про ієрархічну структурованість та багатовимірність емпатії, її процесуальний характер.

Практичне значення та впровадження одержаних результатів.

Практичне значення дослідження полягає у виявленні системи детермінуючих факторів та механізмів розвитку емпатії. Їх урахування в психокорекційній, психопрофілактичній і виховній роботі забезпечує актуалізацію та адекватний розвиток усіх сфер особистості, взаємопов'язаних з емпатією: моральної свідомості, самосвідомості, світосприймання, життєвого й професійного самовизначення, ціннісно-потребової сфери, потреби в духовному вдосконаленні, а також оптимізує міжособистісну взаємодію, соціально-психологічну адаптацію особистості.

Самостійну практичну цінність має авторська корекційно-розвивальна програма психологічного сприяння емпатійному розвитку особистості. Програма може використовуватися шкільними психологами, вчителями як

для діагностики емпатійності, так і для її розвитку з метою оптимізації взаємодії в системах «учитель – учень», «учень – учень».

Запропонована авторська методика діагностики емпатійності дозволяє визначити широкий спектр переживань суб'єкта емпатії та їх модальність; встановлювати загальний рівень розвитку емпатійності, її спрямованість. Чітко окреслені критерії типів емпатійних ставлень дають можливість їх використання у діагностичних цілях та психокорекційній роботі.

Теоретичні та емпіричні результати дослідження з психології емпатії увійшли у зміст лекційних і практичних занять наступних дисциплін: вікової психології (розділи «Психічний розвиток дитини до вступу в школу», «Психічний розвиток і формування особистості молодшого школяра», «Психологічні особливості формування особистості в підлітковому віці», «Психологічні основи становлення особистості в юнацькому віці»); педагогічної психології (розділи «Психологія виховання і самовиховання», «Психологія педагогічної діяльності»); соціальної психології (розділи «Розвиток особистості в системі міжособистісних стосунків», «Міжособистісні стосунки в системі «вчитель-учень», «Соціально-психологічні аспекти взаємодії в педагогічному колективі»); етики і психології сімейного життя (розділи «Культура дошлюбних стосунків юнацтва», «Кохання як моральна основа шлюбу», «Морально-етичні основи сімейних стосунків»); психологічного консультування (розділи «Модель професійної діяльності психолога-консультанта», «Консультативна бесіда – основний метод психологічного консультування», «Гуманістичні концепції в психологічному консультуванні»); з психології управління (розділи «Соціально-психологічні механізми регуляції міжособистісних стосунків», «Стилі управління»).

Результати дисертаційного дослідження впроваджено у навчальний процес при підготовці студентів та магістрів гуманітарних спеціальностей Житомирського державного університету ім. І. Франка (акт упровадження № 795 від 21.01.2008 р.), Житомирської філії Європейського університету (акт упровадження № 36а від 12.03.2008 р.), Державного агроекологічного університету у м. Житомирі (акт упровадження № 144а від 31.01.2008 р.), Рівненського державного гуманітарного університету (довідка № 159 від 15.02.2008 р.) Кам'янець-Подільського національного університету (довідка №179 від 21 березня 2008 р.).

Особистий внесок автора полягає в обґрунтуванні методології дослідження емпатії як системного ієрархічно структурованого динамічного явища; побудові цілісної концепції розвитку емпатії людини; розробці психологічних моделей різних видів емпатії; визначенні механізмів її генези, генезису та біфуркаційності; дослідженні особливостей, закономірностей, чинників її розвитку у філогенезі та онтогенезі; розробці типології емпатійних ставлень; методики для одержання кількісних та якісних характеристик розвитку емпатії.

Дослідження, результати яких представлено у наукових статтях разом із співавторами (аспірантами та дипломниками), виконано під керівництвом та за безпосередньою участю автора, яка розробляла ідеї, гіпотези і здійснювала теоретичний аналіз одержаних результатів. Ідеї та розробки співавторів у дисертації не використовувались.

Апробація результатів дослідження. Основні ідеї та результати дослідження були представлені на: Міжнародному симпозіумі «Соціально-психологічна природа емпатії: проблеми і перспективи дослідження» (Одеса, 1996); II з'їзді психологів України «Проблеми та перспективи розвитку психології в Україні» (Київ, 1996); III Костюковських читаннях «Сучасна психологія в ціннісному вимірі» (Київ, 1994); IV Костюковських читаннях «Українська психологія: сучасний потенціал» (Київ, 1996); Міжнародному конгресі «Соціальні аспекти психічного здоров'я дітей і підлітків» (Одеса, 1994); Міжнародних наукових та науково-практичних конференціях: «Проблеми формування загальнолюдських цінностей в процесі психолого-педагогічної підготовки майбутнього вчителя» (Вінниця, 1991); «Актуальні проблеми психологічної служби: традиції і сучасність» (Київ, 1992), «Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості» (Луцьк, 1994); «Математичне моделювання у психологічних і педагогічних дослідженнях та навчанні» (Дніпропетровськ, 1996); «Україна на порозі третього тисячоліття: духовність і художньо-естетична культура» (Київ, 1999); «Духовність і проблеми розвитку особистості» (Житомир, 1999); «Духовне зростання нації в сучасних умовах становлення української державності» (Київ, 2000); «Сучасні освітні технології у професійній підготовці майбутніх фахівців» (Львів, 2002); «Методологічні основи психології особистості» (Івано-Франківськ, 2007); Всеукраїнських та міжрегіональних науково-практичних конференціях: «Соціально-психологічні проблеми професійної підготовки майбутнього вчителя» (Київ, 1992); Психологічна підготовка педагогічних кадрів» (Запоріжжя, 1994); «Психолого-педагогічна освіта в Україні» (Харків, 1994); «Початкова освіта: проблеми і перспективи розвитку» (Запоріжжя, 1995); «Психолого-педагогічні фактори підвищення професійної майстерності вчителя-вихователя» (Житомир, 1995); «Проблеми підготовки вчителя в спадщині Д.Ф. Ніколенка» (Київ, 1999); звітних науково-практичних конференціях Житомирського державного університету ім. І.Я. Франка (1991 – 1994, 1998 – 2008) та Південного наукового центру АПН України (Одеса, 1995 – 1997). Матеріали дисертації обговорювались на засіданнях кафедри теорії та методики практичної психології, розширеному методологічному семінарі Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського протягом 1995 – 2008 років.

Матеріали кандидатської дисертації «Емпатійні відносини молодших школярів, які виховуються поза сім'єю», захищеної в 1991 році, не використовуються.

Публікації. Основний зміст дисертації відображено в 51 публікації, з них – три монографії (одна - одноосібна, дві – колективні), 26 статей, з яких 23 надруковані у фахових наукових виданнях, затверджених переліком ВАК України; решта – доповіді, матеріали конференцій, тези доповідей.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, шести розділів, коротких висновків до кожного розділу, загальних висновків, додатків, списку використаних джерел, що налічує 448 найменувань. Основний зміст роботи викладено на 391 сторінці, містить 27 таблиць, 24 малюнки, 3 додатки на 21 сторінці. Загальний обсяг дисертації – 469 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність вивчення проблеми, визначено об'єкт, предмет, мету, гіпотези та завдання дослідження, розкрито його теоретико-методологічні засади, висвітлено наукову новизну, практичну значущість дослідження, вказано сфери апробації й впровадження його результатів, наводяться дані про структуру дисертації.

У **першому розділі «Теоретико-методологічні засади дослідження проблеми емпатії»** зроблено теоретичний аналіз дослідження феноменології емпатії, її форм, механізмів з позицій різних філософських і психологічних шкіл; визначаються методологічні принципи та концептуальні основи у дефініції поняття емпатії, її природи та розвитку; здійснюється структурно-функціональний аналіз емпатії як складної ієрархічної системи; визначаються її системоутворюючі чинники та одиниця наукового аналізу.

Ретроспективний погляд на проблему емпатії та аналіз її сучасних досліджень дав можливість виявити основні тенденції в її пізнанні.

По-перше, вивчається феноменологія емпатії. Її розглядають як: емоційний процес, переживання афективного стану іншого у відповідь на його емоційну поведінку (С. Батсон, К. Дейвіс, Н. Епштейн, І. Коук, В. Мак-Дугалл, А. Мехраб'ян, Т.І. Пашукова, Е. Стотленд, С.Л. Франк, В. Штерн); когнітивний процес – розуміння, осмислення внутрішнього життя іншої людини, здатність прийняти роль, перспективу, позицію іншого (У. Бронфенбреннер, М. Голвей, Р. Даймонд, Р.Б. Карамуратова, А.П. Сопіков, Д. Хардинг); як складний афективно-когнітивний процес (Т.П. Гаврилова, А.Г. Ковальов, А.Д. Кошелева, А.В. Соломатіна, Л.П. Стрелкова, Т. Шибутані, В.М. Шепель, М. Хофман); раціонально-емоційно-інтуїтивну форму відображення (В.В. Бойко); взаємодію афективних (емоційних), когнітивних (пізнавальних) і конативних (моторних, дієвих, поведінкових, комунікативних) компонентів (С.Б. Борисенко, Ю.Б. Гіпенрейтер, Т.Д. Карягіна, О.Н. Козлова, Т. Рібо, М.І. Сарджвеладзе, О.П. Сопіков); як цілісне утворення когнітивних, емоційних і моторних компонентів або ж як односпрямований емоційно-когнітивно-дієвий процес (С.Б. Борисенко, М.І. Сарджвеладзе,

Л.П. Стрелкова); властивість особистості (О.О. Бодальов, К. Роджерс, О.П. Саннікова).

По-друге, різні погляди існують і щодо форм та видів емпатії. Так, розрізняють наступні форми емпатії: співпереживання і співчуття (С. Аш, А.А. Валантінас, А. Валлон, Т.П. Гаврилова, В.І. Кротенко, Ф. Олпорт, Л.П. Стрелкова, Е. Стотленд); активну і пасивну (В. Мак-Дугалл); рефлекторну й особистісну (Т.П. Гаврилова); конгруентну (І.І. Геллер, Ю.Б. Гіппенрейтер, Т.Д. Карягіна, Є.М. Козлова). Виділяють три види емпатії – емотивну, пізнавальну (предиктивну), поведінкову (діяльнісну, вольову) (М.Д. Няголова, А.В. Петровський, К.К. Платонов, О.П. Саннікова, О.П. Сопіков).

По-третє, з'ясовуються механізми даного феномена. До них відносять: емоційне зараження або наслідування (А. Валлон, В. Мак-Дугалл, П. Пресс, Ж. Піаже, Г. Салліван); ідентифікацію (Н.Н. Авдєєва, Б.Д. Паригін, М.І. Саржвеладзе; В.В. Столін, Е. Фромм); емоційну децентрацію (Т.П. Гаврилова).

По-четверте, виявляються умови, чинники, що впливають на виникнення й особливості перебігу емпатійного процесу. Основними з них є наступні: розвиток пізнавальних процесів (У. Бронфенбреннер, Т.П. Гаврилова, М. Голвей, Ф. Олпорт, Л.П. Стрелкова, Д. Хардинг); минулий досвід, насамперед, емоційний (Т.П. Гаврилова, Ф. Олпорт); комунікативність (А.А. Бодальов, Т.Р. Каштанова); особливості особистості «суб'єкта»: інтернальність (І.М. Юсупов), стійкість особистості, ухвалення ролей, самоототожнення індивіда (М. Хоффман), домінуюча мотивація (колективістська або егоцентрична), стійкість мотивів, міра суб'єктної значущості в системі цінностей інших людей і власного «Я» (О.О. Бодальов); демографічні фактори (І.М. Юсупов); соціальні фактори; особливості емоціогенної або емпатогенної ситуації (Л. Мерфі, Л.П. Стрелкова); соматогенні, психогенні й особистісні чинники (А.С. Сичевський).

По-п'яте, феномен використовується у прикладних цілях: досліджується його значення для фахівців професій соціономічного типу загалом (О.П. Саннікова) і, зокрема, психотерапевтів (К. Роджерс), медиків (А.П. Василькова, Т.М. Павлюк), учителів (Т.В. Василюшина, О.Г. Коваленко, Л.Б. Малицька), викладачів вищих навчальних закладів (О.В. Полуніна), практичних психологів (Т.С. Яценко) та ін. Вона розглядається як важливий чинник соціалізації (Н.М. Авдєєва, С.Ю. Мещерякова, Т.А. Рябовол), соціальної адаптивності (О.В. Кузнєцова, О.А. Орищенко, О.П. Саннікова), морального розвитку (І.Д. Бех, С.К. Нартова-Бочавер).

Встановлено, що результати дослідження емпатії мають неоднозначний, суперечливий характер і не спираються на єдину досить переконливу теорію. У зв'язку з цим поставлено завдання визначити

методологічні засади дослідження емпатії з метою розробки цілісної концепції її розвитку та окреслити основні шляхи його вирішення:

- вивчення природи емпатії й побудова її концепції на основі інтеграції науковоприродничого та гуманітарного підходів, а також комплексного використання методів дослідження суб'єктивної реальності внутрішнього світу людини як пояснювальної, так і описової психології;

- в рамках науковоприродничої психології емпатія має вивчатися на основі поєднання принципу системності з еволюційно-генетичним та соціокультурним підходами. Таке поєднання репрезентує наступні методологічні вимоги: погляд на розвиток психіки як систему її кількісних, якісних і структурних змін; урахування системного характеру критеріїв, умов, чинників, рушійних сил розвитку; системності генетичного і соціального процесів.

За такого підходу емпатія розглядається в системі психічного відображення як феномен, що має біопсихосоціокультурну природу і є складним, багатовимірним, ієрархічно структурованим системним утворенням, яке є інтегративною характеристикою людини. Виділяємо психофізіологічний (симбіотична емпатія), психічний (елементарна емпатія), та соціопсихологічний (особистісно-смилова емпатія) рівні розвитку феномена.

- системне дослідження емпатійних явищ з позицій гуманітарної методології дає можливість побудувати завершену концепцію розвитку емпатії. Врахування духовної, трансперсональної природи людини, діалогічності її свідомості передбачає виокремлення найвищого, духовного рівня розвитку емпатії – трансфінітної емпатії.

Обґрунтовується, що ключовим моментом емпатії є відображення суб'єктом емпатії переживань її об'єкта. Саме феноменологічна тканина відображеного переживання визначає особливості емпатійного процесу. Показано, що *одиноцею* його наукового аналізу виступає переживання. Переживання об'єкта та його відображення суб'єктом утворює своєрідний «вектор» емпатії, який визначає її виникнення, спрямованість, можливості подальшого розвитку, величину зусиль (енергетичні витрати), що розвиваються суб'єктом при емпатуванні. Розгляд переживання як просторово-часового універсуму життя людини (Г-Г. Гадамер), системоутворюючого чинника психіки людини (Л.С. Виготський), одиниці її життєдіяльності (С.Л. Рубінштейн) дає можливість опису всієї різноманітності емпатійних явищ і процесів, оскільки в їх основі лежать саме різні переживання.

Вектор «простір переживань – відображений простір переживань» виступає у ролі *системоутворюючого фактора* емпатійних процесів. Оскільки відображення належить суб'єкту, то воно має цілісний характер і «охоплює» простір переживань іншої людини у всій різноманітності їх зв'язків і ставлень. Відображений простір переживань трансформується в

переживання суб'єкта емпатії і має різний зміст, рівень складності й усвідомлення. Переживання можуть відображатися неусвідомлено, частково усвідомлено, усвідомлено і надчуттєво відповідно на психофізіологічному, психічному, соціопсихологічному та трансцендентному рівнях.

Вивчення феноменології емпатії з інтегративної позиції пояснювальної та описової психології дало можливість розглядати її як специфічну форму відображення об'єктивної реальності, якою є внутрішній (суб'єктивний) життєвий світ іншої людини та як складну психологічну систему забезпечення Я-Ти-зв'язку. *Системоутворюючі функції* при цьому виконують, відповідно, вектор «простір переживань – відображений простір переживань» та діалогічність свідомості людини.

У другому розділі *«Концептуалізація генези та розвитку емпатії людини»* на основі синтезу методологічних принципів природничонаукової та гуманітарної психології представлені концепція розвитку емпатії людини, структурно-динамічні моделі основних видів емпатії (елементарної, особистісно-сислової, трансфінітної); з'ясовуються її динамічні, структурно-функціональні та хронологічні характеристики.

Емпатія, як і всі психічні явища, має процесуальний характер. Генеза емпатії зумовлена механізмом емоційного перемикання – перемикання з емоцій емпата (об'єкта емпатії) на емоції емпатуючого (суб'єкта емпатії). Генезис емпатійного процесу обумовлений множиною дискретно-неперервних подвійних емоційних перемикань: перемикання з переживань емпата на переживання емпатуючого і знову – на переживання емпата і т.д. Емоційне перемикання, яке виникає внаслідок первинного споглядання емпатогенної ситуації, забезпечує один і той же знак та модальність переживань об'єкта і суб'єкта. У результаті подвійного емоційного перемикання переживання емпатуючого може змінити свою модальність і знак на протилежні стосовно переживань емпата. В основі множини подвійних перемикань лежить функціонування системи скоординованих процесів, що входять до складу інстинктивних, рефлексорних та особистісних механізмів емпатії.

Множина механізмів подвійного перемикання є основною складовою функціональної системи, яка забезпечує як мономодальне (власне емпатія або консонансна емпатія) реагування суб'єкта емпатії на переживання її об'єкта, так і різномодальне (дисонансна емпатія). Різномодальне реагування суб'єкта на емпатогенну ситуацію є умовою біфуркаційного розвитку емпатійного процесу – як у напрямку просоціальної, так і в напрямку асоціальної поведінки.

Багатовимірність емпатії описується схематично за допомогою емпатійного простору, який має чотири виміри. Структурні (рівні відображення емпатогенної ситуації), динамічні (механізми емпатії) та функціональні (емпатійні ставлення) характеристики емпатії відображені на осях тривимірної ортогональної системи координат OXYZ. Четвертим

виміром емпатії є хронологічний (просторово-часовий), який відображає її вікові характеристики і розташований на осі, паралельній аплікаті OZ.

Якщо рівні відображення емпатогенної ситуації, що релевантні відповідним видам емпатії (емпатійного реагування), складають вертикаль (аплікату) емпатійного простору, то по горизонталі (ординаті) динамічно розгортаються генетично взаємопов'язані відповідні механізми, які забезпечують її процесуальність. Емпатійні ставлення репрезентують емпатійність в метасистемі «людина – світ» і складають ортогональну вісь (абсцису) відносно осей, що відповідають структурним і динамічним характеристикам емпатії. Види та відповідні їм форми емпатії розміщуються у площині XOY, ортогональній до аплікати.

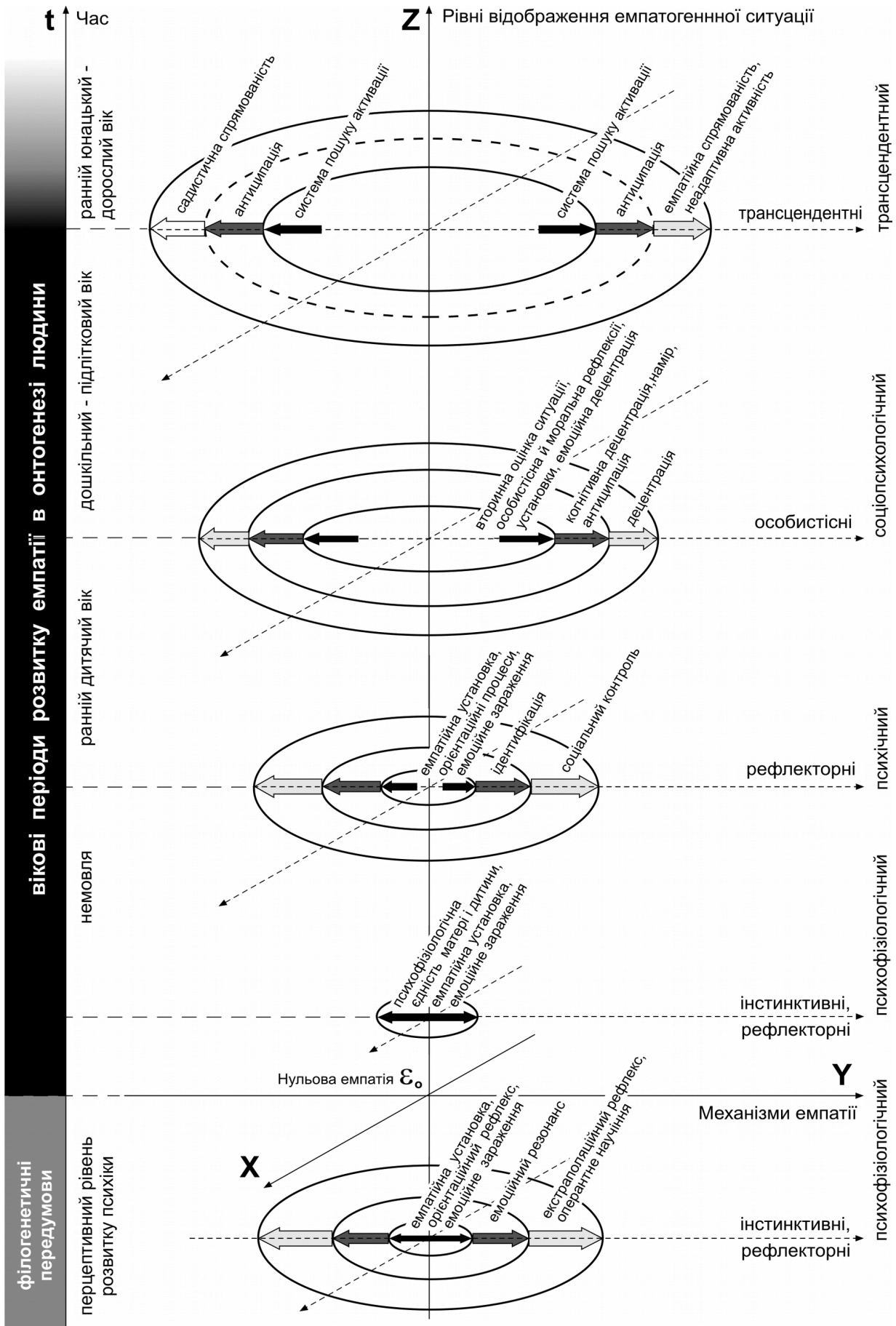
Водночас специфічна взаємодія чотирьох вимірів емпатійного простору представляє мікро-, меза- та макрогенез емпатії. Взаємозв'язок динаміки і особливостей функціонування механізмів емпатії з її філогенезом, онтогенезом та рівнями емпатійного реагування складають психічний вимір феномену, його мікрогенез. У психологічному вимірі представлено мезагенез емпатії – просторово-часовий розвиток її форм і видів та механізмів, що його зумовлюють. Макрогенез емпатії представляє її соціальний вимір – типологію і розвиток емпатійних ставлень в онтогенезі, їх взаємозв'язок з рівнями відображення емпатогенної ситуації та механізмами емпатії.

Диференціація цілісного явища на окремі перелічені частини є досить умовною і зумовлена необхідністю його наукового аналізу. В інтегрованому вигляді ці виміри схематично представляють концепцію генези та розвитку емпатії. Описано мікро-, меза-, і макрогенез емпатії.

Філогенетичні передумови розвитку емпатії людини представлені найнижчим, психофізіологічним рівнем, який зумовлений інстинктивними та рефлекторними механізмами, що виникли у тварин на перцептивному рівні розвитку психіки (див. мал. 1). В онтогенезі людини емпатійний розвиток починається з симбіотичної емпатії немовляти, яка є формою емпатійного реагування на найнижчому, безпосередньо-чуттєвому рівні відображення людиною емпатогенної ситуації. Симбіотичне реагування забезпечують емпатійна установка, психофізіологічна єдність новонародженої дитини з матір'ю та емоційне зараження її емоціями. Ці механізми мають інстинктивний та рефлекторний характер.

На психічному рівні емпатійні процеси репрезентуються в елементарній емпатії. Процесуальність останньої забезпечується генетично взаємопов'язаними ланками – спогляданням, сприйманням емпатогенної ситуації, співпереживанням, емпатійною поведінкою. Функціонування емпатійного процесу на цьому рівні забезпечується системою механізмів, що мають рефлекторний характер: емпатійною установкою, емоційним

Мал. 1. Емпатія в психічному вимірі (мікрогенез емпатії).

зараженням, орієнтаційними процесами, оцінкою ситуації, ідентифікацією, наслідуванням, соціальним контролем.

Соціопсихологічний рівень представляє особистісно-сміслова емпатія, розгортання якої зумовлюється системою особистісних механізмів – аналізом, оцінкою ситуації, особистісною і моральною рефлексією, емоційною і когнітивною децентрацією, установкою, антиципацією. Особливості психічного й особистісного розвитку в онтогенезі людини дозволяють уже в дошкільному віці актуалізувати ці механізми, подальший віковий розвиток яких забезпечує становлення повноцінної особистісно-сміслові емпатії.

Індиферентність (споглядання, сприймання емпатогенної ситуації) та співпереживання є нижчими формами особистісно-сміслові емпатії (відповідно перший і другий рівні розвитку). Переживання з приводу почуттів Іншого, моделювання поведінки, реальна поведінка – її вищими формами (відповідно третій – п'ятий рівні розвитку).

На соціопсихологічному рівні при переході від співпереживання до переживання з приводу почуттів Іншого проявляється біфуркаційність у розвитку емпатії. Механізмом переходу від психічного до соціопсихологічного рівня емпатійного реагування є біполярний соціально-перцептивний оператор, який описує залежність переживань суб'єкта емпатії від системи її механізмів і детермінант (див. мал. 2).

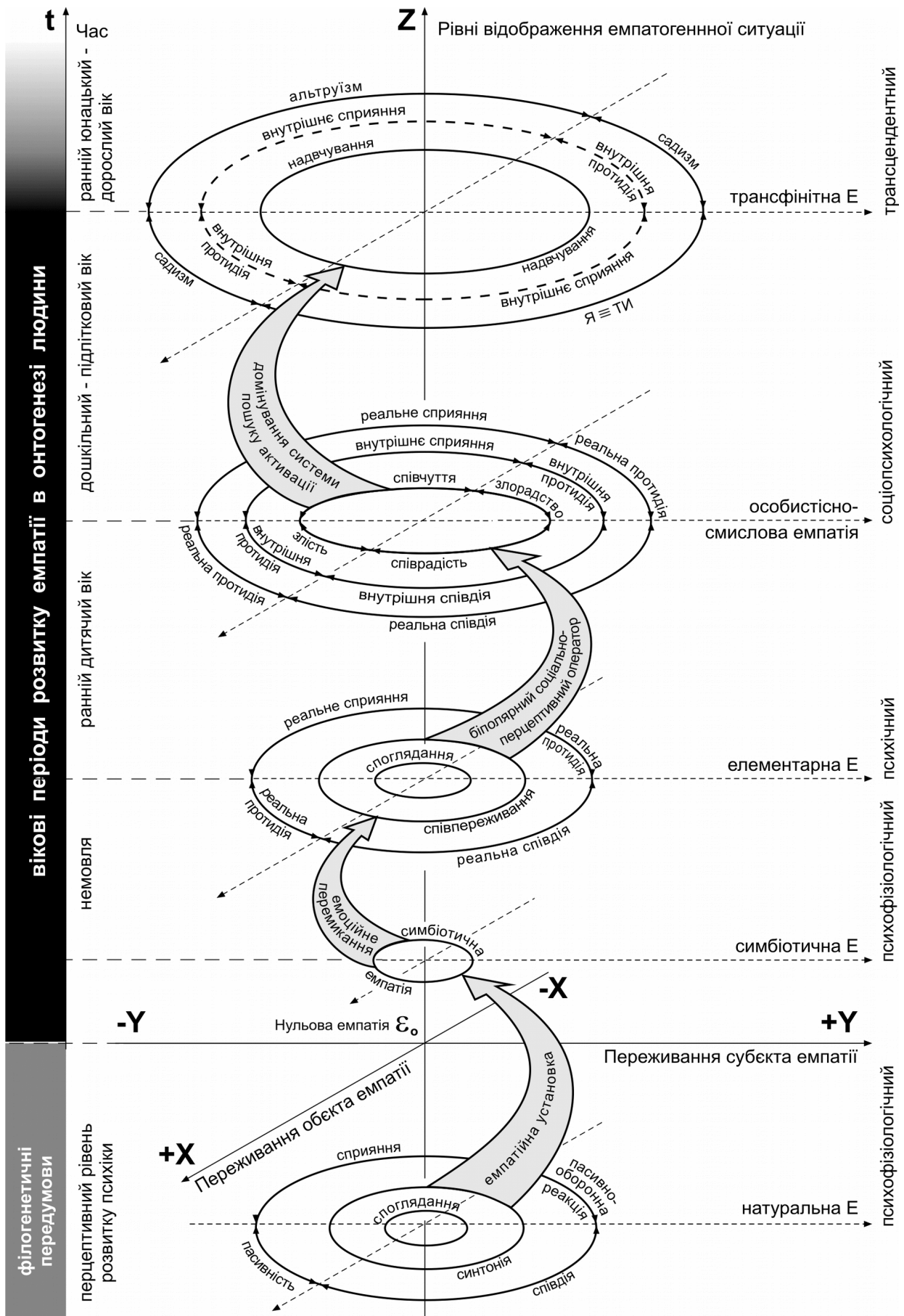
Відповідно до домінуючих психічних процесів, що забезпечують процесуальність емпатії виділяємо її афективний, когнітивний і дієвий етапи.

До афективного етапу належать емпатогенна ситуація та три ланки елементарної емпатії: відображення, споглядання емпатогенної ситуації; її сприймання та співпереживання. Емпатійна установка, емоційне зараження та неусвідомлена ідентифікація надають цьому етапу емоційності, пристрасності.

На когнітивному етапі емпатійного процесу базовим є переживання суб'єкта емпатії з приводу почуттів об'єкта емпатогенної ситуації, основними чинниками яких є функціонування відповідних когніцій: аналіз, вторинна оцінка емпатогенної ситуації, особистісна і моральна рефлексія.

Структурними елементами дієвого етапу емпатійного процесу є система конативних компонентів: побудова моделі поведінки стосовно до емпата (внутрішні сприяння або протидія об'єкту емпатії), реальна поведінка. Децентрація, намір та антиципація забезпечують його функціонування.

На трансцендентному (духовному) рівні емпатійність проявляється у вигляді трансфінітної емпатії – надчуттєвого проникнення в життєвий світ іншої людини, проживання цього світу як власного, духовної єдності з Іншим. Домінування у людини системи пошуку високого рівня активації (М. Дж. Аптер) є пусковим механізмом «неадаптивної активності» (В.А. Петровський), функціонування якої, у свою чергу, зумовлює розвиток

Мал. 2. Емпатія в психологічному вимірі (мезагенез емпатії).

трансфінітної емпатії. При трансфінітній емпатії переживання об'єкта емпатії й її суб'єкта можуть бути як консонансними так і дисонансними. Наявність у суб'єкта емпатійної спрямованості зумовлює його консонансні переживання з об'єктом емпатії та альтруїстичну поведінку стосовно останнього, а садистських схильностей (як механізм втечі від свободи (Е. Фромм)) – дисонансні переживання та садистичну поведінку, яка часто приховується нашаруваннями наддоброти і надтурботи. Зважаючи на вікові особливості розвитку психіки в період дорослішання можна припустити, що трансцендентні механізми починають яскраво проявлятися вже в підлітковому віці. Проте лише в юнацькому віці їх функціонування в поєднанні з високою емоційною й особистісною зрілістю зумовлює відповідні емпатійні прояви. Вперше в онтогенезі трансфінітну емпатію особистість може проявити частіш за все в юнацькому коханні.

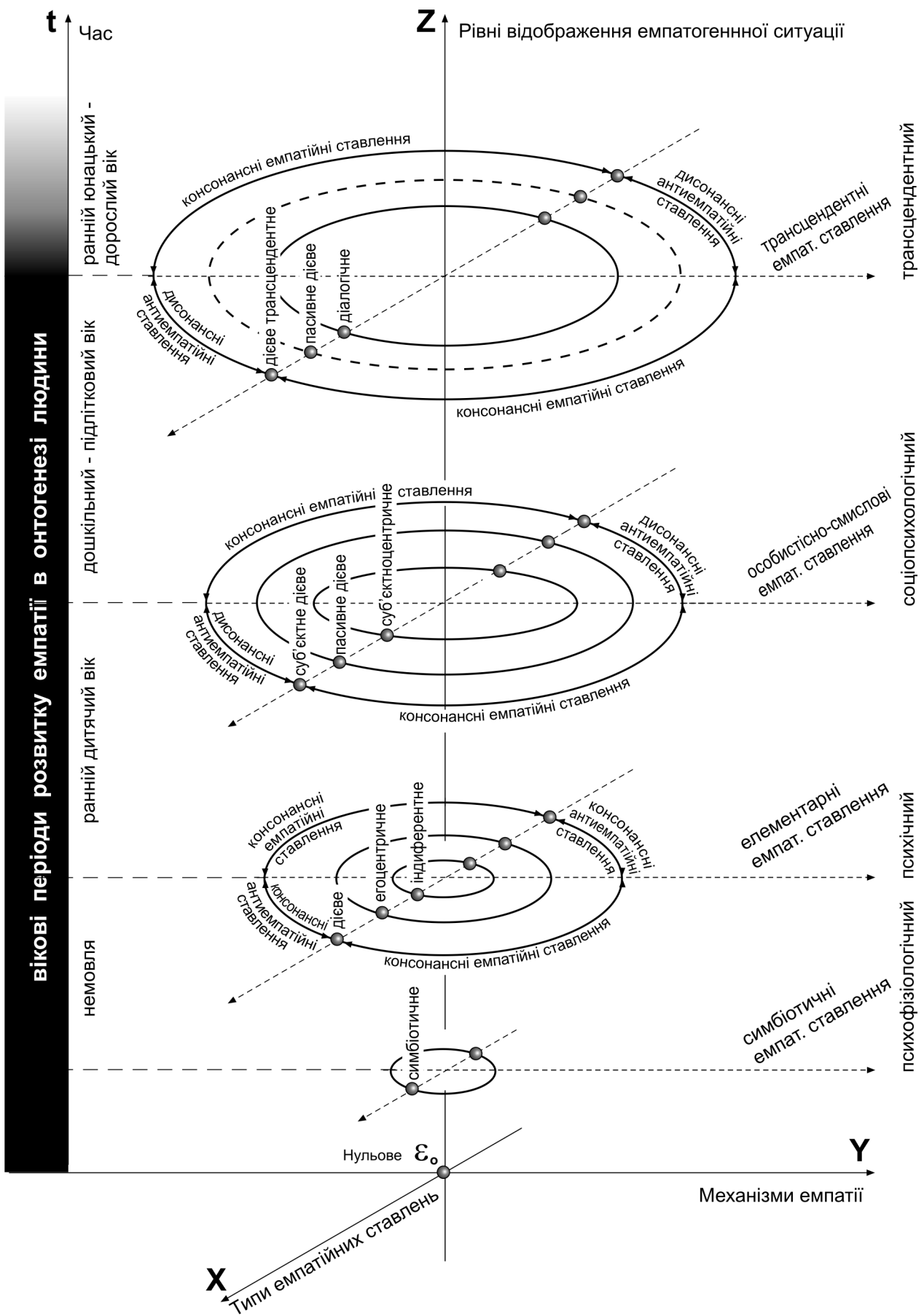
У реальному житті емпатійний процес не завжди має завершений вигляд і може обірватися на будь-якому етапі, а його розвиток залежить від низки численних змінних: соціальних факторів, індивідуально-психологічних, вікових, статевих відмінностей і багатьох інших умов та чинників. При високорозвинутій емпатії людини окремі ланки, етапи процесу можуть протікати в «згорнутому» вигляді, зумовлюючи емпатійну поведінку.

У розгорнутому завершеному вигляді емпатійний процес репрезентує найвищий рівень емпатійності – трансфінітну емпатію, яка в «згорнутому» вигляді містить усі генетично первинні ланки особистісно-сислової та елементарної емпатії. В розгортанні цього процесу проявляється складна біопсихосоціодуховна природа емпатії.

В мезагенезі емпатії відображено основні закономірності її розвитку: інтегрованість (розгортання від елементарних форм до найскладніших), кумулятивність (генетичні взаємозв'язки механізмів та форм емпатії), біфуркаційність та неперервно-дискретний спіралевидний розвиток.

Дискретність розвитку і перехід його на якісно нові щабелі зумовлюється низкою відповідних механізмів – емпатійною установкою, емоційним перемиканням, біполярним соціально-перцептивним оператором, домінуванням в нервовій системі людини системи пошуку активації.

Обґрунтовується, що емпатія в соціальному вимірі (див. мал. 3) є структурним елементом більш складних мезасистем «суб'єкт – суб'єкт», «суб'єкт – об'єкт», «суб'єкт – природа», в яких вона проявляється у вигляді ставлень. Залежно від рівня психічного відображення розрізняємо елементарні, особистісно-сислові, трансцендентні емпатійні ставлення. Залежно від складності механізмів, що забезпечують функціонування емпатійного процесу, розрізняємо вісім рівнів емпатійних ставлень: нульовий рівень – нульові емпатійні ставлення; перший рівень – індіферентні, другий – егоцентричні, третій – суб'єктноцентричні, четвертий – дієві, п'ятий – суб'єктні дієві, шостий – діалогічні, сьомий – дієві трансцендентні емпатійні

Мал. 3. Емпатія в соціальному вимірі (макрогенез емпатії).

ставлення. Від феноменальних характеристик об'єкта сприймання виділяємо такі типи емпатійних ставлень: емпатійні ставлення до живих об'єктів – homoемпатійні, зооемпатійні, фітоемпатійні ставлення та до неживих об'єктів – квазіемпатійні ставлення (до антропоморфозованих об'єктів). Залежно від реальності об'єкта, що сприймається, розрізняємо реальні, віртуальні (потенційно можливі), інтерсуб'єктивні (уявні, реально неможливі, фантастичні) емпатійні ставлення. Залежно від типу соціальних перцептів, які сприймає суб'єкт емпатії, розрізняємо наступні ставлення: моносуб'єктні, інтерсуб'єктні (емпатійні ставлення до будь-якої спільноти, групи, до якої не належить емпатуючий), групоцентричні, родинні (кровноспоріднені), родові, духовні, універсальні емпатійні ставлення. Модальність емоційного перемикавання зумовлює виділення консонансних та дисонансних емпатійних ставлень. Від моральної спрямованості переживань суб'єкта емпатії виокремлюємо антиемпатійні та власне емпатійні ставлення. Залежно від просторово-часової спрямованості переживань суб'єкта емпатії розглядаємо наступні ставлення: ретроспективні, симультантні (перцептивні), антиципуючі. За інтенсивністю функціонування конативних компонентів в емпатійному процесі диференціюємо емпатійні ставлення на пасивні та дієві. Виділені типи емпатійних ставлень не ізольовані один від одного, їм властива когерентність.

Показано, що на соціопсихологічному рівні емпатія може виступати специфічною діяльністю з відповідною структурою. Предметом цієї діяльності є внутрішній світ іншої людини, змістом – переживання емоцій іншого, переживання з приводу почуттів іншого, побудова моделі емпатійної поведінки, реальна поведінка. Безпосередньою метою емпатуювання є осягнення внутрішнього світу іншої людини. Вона може усвідомлюватися і не усвідомлюватися. До системи мотивації емпатійної діяльності відносяться наступні мотиви: утилітарні, соціальні, ділові, пізнавальні, екзистенціальні. Основними функціями емпатії є комунікативна, пізнавальна, спонукальна, взаєморозуміння, регулятивна, смислоутворююча, забезпечення Я-Ти - зв'язку.

У третьому розділі *«Філогенетичні передумови розвитку емпатії людини»* з позицій еволюційного підходу простежується філогенетичний розвиток натуральної емпатії, виявляються механізми її мікрогенезу та визначаються особливості, закономірності онтогенетичного розвитку емпатії тварин.

Основним завданням розділу було дослідження біологічної природи емпатії, оскільки врахування загальних законів еволюції психіки дозволяє досить достовірно дослідити передісторію антропогенезу (В.П. Ефроїмсон, М.Л. Кременцов, П.О. Кропоткін, К.Е. Фабрі).

Проведений аналіз досліджень еволюції поведінки тварин (В.К. Вілюнас, Л.В. Крушинський, Д.Мак-Фарленд, К.Е. Фабрі) і зокрема явища імпринтінгу (П.П. Бейтсон, П. Гитон, К. Лоренц, О. Хейнрот),

умовнорефлекторного вироблення у них емоційного ставлення до інших особин (К.В. Вілюнас) дав можливість прийти до висновку, що чинниками виникнення емпатії в процесі еволюції була поява у тварин інстинкту спілкування та потреби в емоційному контакті (потреби орієнтуватися в емоційному настрої іншої особини). Первинною формою інстинкту спілкування, який виражався в найелементарнішій формі спрямованості одного організму на інший з метою подальшої прив'язаності (синівської, статевої або товариської) до нього був імпринтинг, який виник на певному етапі еволюційного розвитку живих істот. Саме явище імпринтингу філогенетично зумовило розвиток емпатійної здатності.

Філогенетичним механізмом формування установки на емоційне сприймання співродичів і, зокрема, їх внутрішнього стану, переживань є емоційне перемикавання з безумовних закарбовуваних при імпринтуванні подразників внаслідок їх генералізації на умовні стимули, що пред'являються разом з ними і які характеризують внутрішній стан особини. У результаті цього в процесі еволюції психіки виникла емпатійна установка, оскільки емоційний стан тварини став значущим стимулом для умовнорефлекторного реагування на нього інших особин.

Використання результатів нейрофізіологічних досліджень міжособистісної взаємодії тварин О.Є. Новиковою, П.В. Симоновим, Л.А. Преображенською дало можливість побудувати структурно-динамічну модель мікрогенезу натуральної емпатії. Формами останньої є споглядання, сприймання емпатогенної ситуації; синтонія; сприяння; пасивне споглядання емпатогенної ситуації; пасивно-оборонна реакція. Механізмами мікрогенезу емпатії є емпатійна установка, емоційне зараження, орієнтаційний рефлекс, емоційний резонанс, екстраполяційний рефлекс, оперантне наuczіння, рефлекс уникнення. Актуалізація рефлексу уникнення призводить до пасивного споглядання емпатогенної ситуації чи пасивно-оборонної реакції після синтонії, а екстраполяційний рефлекс й оперантне наuczіння – до поведінки з допомоги.

Аналіз досліджень внутрішньовидової поведінки, особливостей вироблення й прояву реакції допомоги у високоорганізованих особин, їх нейрофізіологічних реакцій у зоосоціальних інтеракціях (А.В. Вальдман, Х. Дельгадо, М.М. Козловська, Л.В. Крушинський, В.Я. Кряжев, О.Є. Новикова, Л.А. Преображенська, П.В. Симонов,) з позиції феноменології ситуативної натуральної емпатії дозволив встановити особливості, механізми та закономірності її онтогенетичного розвитку у тварин.

В роботі обгрунтовано, що наслідком онтогенетичного розвитку тварини є варіативність у проявах форм її ситуативної емпатії. Механізмами онтогенетичного розвитку натуральної емпатії є імпринтинг, емпатійна установка, умовнорефлекторне, оперантне і вікарне наuczіння. Розвиток натуральної емпатії в онтогенезі має ряд закономірностей: ускладнення

структури та якості емпатійного відображення, незмінність модальності переживань суб'єкта й об'єкта емпатії, збільшення опосередковуючої ролі розсудливої діяльності в розвитку емпатійних ставлень.

У четвертому розділі *«Психологічні особливості онтогенезу емпатії людини»* простежується виникнення й розвиток емпатії на різних етапах особистісного буття людини – починаючи з народження й закінчуючи похилим віком; на теоретичному, емпіричному й експериментальному матеріалі визначаються її чинники, феноменологічна, динамічна і функціональна своєрідність на різних вікових етапах; проводиться порівняльний аналіз особливостей розвитку емпатії дітей в різних умовах соціалізації та при умові нормальної чи аномальної лінії розвитку особистості; представлені результати порівняльного аналізу дослідження онтогенетичного розвитку емпатії на основі авторських методик.

Оскільки емпатія є афективно-когнітивно-конативним феноменом, то її онтогенез розглядається у взаємозв'язку з розвитком емоцій, когніцій і характеру міжособистісної взаємодії індивіда. У зв'язку з тим, що зрозуміти роль дитинства в розвитку особистості загалом важко без огляду на те, яке місце цей період життя займає у всьому процесі особистісного розвитку людини ми звернулися до теорій, що досліджують розвиток особистості протягом усього її життя (Б.Г. Ананьєв, Е.Г. Еріксон).

Для виявлення специфіки онтогенезу емпатії використовували порівняльний аналіз прояву емпатійності на різних вікових етапах розвитку особистості за умови інтеграції аналізу теоретичних й емпіричних досліджень з експериментальною роботою.

Відомі результати досліджень у галузі вікової психології дали можливість провести порівняльний аналіз особливостей розвитку і прояву емпатії, в основному, в дитячому і підлітковому віці. Як правило, появу здатності співпереживати та співчувати відносять до раннього або дошкільного віку (Г.М. Бреслав, А.В. Запорожець, В.В. Зеньковський, Ю.О. Приходько, І.А. Сикорський, Л.П. Стрелкова, В. Штерн). Рідше досліджується емпатійність у молодшому шкільному віці і у підлітків (А.А. Валантинас, Т.П. Гаврилова, І.М. Коган, В.І. Кротенко, А.С. Сичевський).

У юнацькому та зрілому віці емпатійність досліджується в рамках вивчення альтруїстичної поведінки (Х. Хекгаузен), міжособистісних стосунків (М.М. Обозов), професійної діяльності (Т.В. Василишина, Л.Б. Галицька, О.Д. Кайріс, О.Г. Коваленко, Т.М. Павлюк, А.Е. Штейнмець) безвідносно до дослідження вікової обумовленості емпатійності.

Для дослідження емпатійності у немовлячому віці ми виходили із основних положень теорії прихильності про вирішальне значення для раннього онтогенезу взаємодії немовляти з матір'ю, природженості потреби у спілкуванні та гуманітарного підходу про існування апріорної діалогічності, полісуб'єктності людської психіки, а також із висновків

Т.П. Гаврилової та М. Хоффмана про вродженість почуття емпатії у людини. Обґрунтовується, що відчуття симбіотичної єдності між матір'ю і дитиною, або «пра – Ми» (Л.С. Виготський), «Я – Ти» (М. Бубер), а також яскраво виражене позитивне ставлення матері до дитини актуалізує її (дитини) емпатійні установки вже упродовж першого місяця життя.

На основі аналізу результатів вивчення особливостей психічного розвитку немовляти та його емоційного спілкування з матір'ю або людьми, що їх виховують (Н.М. Авдєєва, М. Клаус, Д. Кеннел, С.Ю. Мещерякова, Ф.М. Мухамедрахімов, А. Пейнер, О.О. Смірнова) доводиться, що емпатійність є вродженою особливістю людини у вигляді емпатійної установки. Припущення про біологічні передумови виникнення емпатії підтверджує і нездатність суб'єкта реагувати на емоційний стан інших людей внаслідок дії його природжених патологічних нейрофізіологічних особливостей (Б.Г. Ананьєв, С.Ю. Мещерякова, А. Фрейд).

Генетично первинною формою елементарної емпатії людини є симбіотична емпатія, яка полягає в чутливості немовляти до емоційного стану матері і відгук на цей стан у результаті актуалізації емпатійної установки, а також емоційного зараження та психофізіологічної єдності з матір'ю. Симбіотичну емпатію можна уявити у вигляді інтерференції «хвиль» матері і дитини.

Емпатійні стосунки між матір'ю й малюком починають встановлюватися з перших миттєвостей їх контакту. На першій фазі цих взаємин відбувається налаштування одне на одного матері і новонародженого, яке полягає в актуалізації їх емпатійних установок. На другій фазі мати своїм чуйним, емпатійним доглядом допомагає немовляті виокремити своє емпатійне «Я» – дитина починає відчувати себе істотою, якій співчують, яку розуміють, на стан якої адекватно реагують. Вік немовляти є сензитивним для актуалізації емпатійної установки, виокремлення емпатійного «Я».

При симбіотичній емпатії кожен із суб'єктів сприймається як цілісна й самоцінна особистість, а їх ставлення один до одного є безумовним. Завдяки цьому у немовлячому віці закладається фундамент духовного та особистісного розвитку людини, задатки до розвитку трансфінітної емпатії на більш пізніх етапах онтогенезу.

Встановлювались особливості розвитку емпатії у дітей раннього й дошкільного віку на основі вивчення й аналізу описів поведінки малюків К. Флейк-Хобсоном, дружиною В. Штерна, теоретичних і емпіричних досліджень особливостей психічного й особистісного розвитку у цьому віці Г.С. Абрамовою, Л.С. Виготським, Д.Б. Ельконіним, М.Г. Лісіною, Ж. Піаже, результатів вивчення здатності до співпереживання та співчуття у цьому віці Г.М. Бреславом, О.В. Запорожцем, Ю.О. Приходько, Л.П. Смирновою та наслідків депривації дитячо-батьківських стосунків, які описані Л.І. Галігузовою, Н.І. Непомнящою та її співробітниками.

Настання періоду раннього дитинства пов'язують з «кризою» першого року життя, з руйнуванням біологічної єдності дитини і матері (Б. Робінсон, П. Скін, К. Флейк-Хоббсон). «Кризові» і вікові зміни зумовлюють відмирання симбіотичної емпатії немовляти. На межі першого і другого років життя відбувається якісний стрибок у розвитку емпатії: припиняється її дія як суто натуральної функції. Вона починає розвиватися за типом особистісно-сислової емпатії, тобто відображення переживань іншої людини все більше опосередковується когнітивними процесами і набуває культурогенного характеру. Починає розвиватися все розмаїття емпатійних ставлень за типом «Я – Він». У ранньому дитинстві розширюється коло об'єктів емпатії – дорослі, однолітки, тварини; її форм і типів – з'являється емпатійна поведінка, антиципуюча емпатія. Цей період є сензитивним для усвідомлення Іншого як об'єкта емпатії.

У дошкільному віці уперше в онтогенезі виникає смислове опосередкування емпатійності. Продовжується збільшення множини об'єктів емпатії і, відповідно, її типів. Виникає дисонансна емпатія, спостерігається уся різноманітність емпатійних ставлень не лише до живих об'єктів (гомо-, зоо-, фітоемпатійні ставлення), а й до неживих (квазіемпатійні ставлення), з'являється егоцентрична емпатія, інтерсуб'єктивні емпатійні ставлення. Дошкільний вік є сензитивним для розвитку переживань з приводу почуттів інших. В умовах депривації дитячо-батьківських стосунків атрофується, руйнується здатність до співпереживання, жалю, співчуття.

У молодших школярів при умові нормального особистісного розвитку можна спостерігати прояви усіх ланок, етапів особистісно-сислової емпатії. Наші експериментальні дослідження показали, що діти молодшого шкільного віку стосовно ровесників більш схильні проявляти егоцентричні емпатійні ставлення (співпереживання), ніж суб'єктноцентричні (переживання з приводу почуттів інших), а дорослим і тваринам вони частіше співчують. Їх реальна сприяюча поведінка зумовлена переважно феноменами атракції, наслідування, соціальним контролем, утилітарними мотивами, а не потребою у благополуччі Іншого. При сприятливих умовах цей вік є сензитивним для розвитку суб'єктних дієвих емпатійних ставлень.

У молодшому шкільному віці наслідки деприваційного досвіду в більш ранньому віці, а також наявні сенсорна, когнітивна, емоційна і соціальна форми депривації визначають особливості розвитку змістовних і динамічних характеристик емпатійних ставлень. У дітей, що виховуються поза родиною, частіше проявляється дисонансна емпатія, більш виражені агресивні тенденції, порівняно з дітьми, що виховуються в родині.

Соціальна депривація породжує гіпертрофовану референтність дорослого, потребу в його любові й визнанні, що зумовлює більш високий рівень віртуальних монособ'єктних ставлень депривованих дітей до дорослого порівняно з молодшими школярами загальноосвітніх шкіл.

У пубертатному періоді на розвиток та прояви емпатії впливають суперечності та кризові явища підліткового віку. Доповнивши дослідження емпатійності підлітків Т.П. Гаврилової, Д.Й. Фельдштейна, І.М. Юсупова та інших дослідників власними експериментами ми дійшли висновку, що спостерігається нерівномірний, дискретний розвиток емпатійності упродовж цього періоду. У підлітковому віці відбувається різка диференціація значущості об'єктів емпатії. Найбільш значущими емпатійними об'єктами стають поодинокі однолітки-друзі та референтні групи, до яких розвиваються відповідно вищі рівні моносуб'єктних та групоцентричних емпатійних ставлень. Цей період є найбільш сприятливим для розвитку таких ставлень.

У юнацькому віці досягнення високого рівня розвитку самосвідомості, особистісної зрілості, духовного розвитку та поява переживань кохання (Ш. Бюлер, Е. Еріксон, І.С. Кон, Е. Шпрангер) сприяє формуванню готовності до прояву трансфінітної емпатії, яка є психологічним новоутворенням цього періоду і може проявлятися в діалогічних та трансцендентних емпатійних ставленнях. Нами експериментально доведено, що на межі між пубертатом і постпубертатом найяскравіше проявляється диференціація рівнів розвитку емпатії у школярів. Після 15 – 16 років відбувається плавна позитивна динаміка розвитку емпатії, яка репрезентує інтеграційні процеси в становленні емпатійності як особистісної якості.

Водночас аналіз результатів емпіричних та клініко-психологічних досліджень девіантної поведінки й розвитку особистості у пубертатному періоді (Н.В. Алікіна, М.Я. Іванова, К.С. Лебединська, О.Є. Личко) дає підстави стверджувати, що у підлітковому й юнацькому віці репрезентація дисонансної емпатії відбувається на фоні негативного, озлобленого ставлення до людей. Спостерігаються крайні форми дисонансної емпатії, детермінантами якої є біологічні (психопатологія) та соціокультурні (деприваційний досвід дитячо-батьківських стосунків) фактори.

У зрілому та похилому віці емпатія особистості досліджується в аспекті її акмеогенезу (А.А. Бодальов, А.А. Деркач, Н.В. Кузьміна, А. Маслоу, Л.Е. Орбан, Г. Олпорт, Е. Фромм) та з позиції епігенетичної теорії Е. Еріксона. Було проведено також експериментальне дослідження ролі емпатії в досягненні успіхів у професійній діяльності і, зокрема, в управлінській. Доведено, що здатність до емпатії є невід'ємною ознакою зрілої особистості, яка допомагає їй у пошуках власної ідентичності, позитивній соціально-психологічній адаптації, самоактуалізації. У зрілому віці, за умови продуктивного (нормального) розвитку, в особистості відбувається розширення множини об'єктів емпатії, а також ускладнення її феноменології та структури. В акмеогенезі для позитивного розвитку і досягнень у професійній діяльності необхідні досить розвинуті емпатійні якості. Виявлено гендерні відмінності у визначенні ролі емпатії у професійній діяльності. Емпатія є більш значущим чинником для досягнення успіху в професійній діяльності для чоловіків порівняно з жінками. Жінки-

управлінці неадекватно оцінюють власну емпатійність, а чоловіки – дуже точно.

За умови продуктивного розвитку особистості люди похилого віку проявляють усі форми і типи емпатії – від моносуб'єктного родинного ставлення до онуків і до духовного, універсального ставлення до життя, Бога, світу.

За умови аномальної лінії розвитку особистості нерозвинена емпатія, схильність до антиемпатійних ставлень і дисонансної емпатії приводить у період ранньої дорослості до почуття самотності, соціальної ізоляції, у середній – до вихолощення, обмеження міжособистісних стосунків. У людей похилого віку звужується коло емпатійних об'єктів. Вони схильні проявляти дисонансну емпатію, аутоемпатію та ретроспективні емпатійні ставлення.

З метою виявлення особливостей, закономірностей онтогенетичного розвитку емпатії було організовано її експериментальне дослідження на різних вікових групах з використанням порівняльного методу. У відповідності до авторської концепції емпатії було створено валідну і надійну методику для діагностики показників інтегральної емпатії, її окремих форм (індиферентності, співпереживання, співчуття, моделювання емпатійної поведінки, реального сприяння, альтруїстичної поведінки) та антиемпатії. Диференціювались також рівні її розвитку – дуже низький, низький, середній, високий, дуже високий. Методика має три варіанти – А, Б, В, які розраховані на різні вікові групи: молодших школярів, підлітків і юнаків та дорослих людей.

У дослідженні брали участь 880 чоловік віком від 8 до 60 років, з них 510 дівчат і жінок та 370 хлопців та чоловіків. За віковими категоріями досліджувані були розподілені наступним чином: молодші школярі – 50 чоловік, молодші підлітки – 67 чоловік, середній підлітковий вік – 50 чоловік, старші підлітки – 185 чоловік, ранній юнацький вік – 167 чоловік, перша фаза зрілого юнацького віку – 174 чоловіки, друга фаза зрілого юнацького віку – 44 чоловіки, рання зрілість (дорослість) – 57 чоловік, середня зрілість (дорослість) – 56 чоловік, пізня зрілість (дорослість) – 30 чоловік.

З метою визначення достовірності вікових змін у розвитку емпатії у випадках нормального розподілу показників у групах, що порівнювались, застосовували t-критерій Стюдента, а при умові відсутності нормальності розподілу – U-критерій Манна Уїтні.

Порівняльний аналіз результатів дослідження онтогенетичного розвитку інтегральної емпатії виявив нерівномірне та поступове зменшення емпатійності людей з віком. Найвищі показники інтегральної емпатії спостерігаємо у молодших школярів і достовірно зниження її загального показника ($p \leq 0,001$) у молодших підлітків (10 – 12 років) (див. табл. 1).

Переважає більшість молодших школярів проявляє високий рівень емпатії ($\chi = 53,84$), а молодші підлітки – середній ($\chi = 46,87$)

($\chi = 46,87$). Наступне зниження та зміни у проявах емпатійності на статистично значущому рівні відбуваються у середньому підлітковому віці у 12 – 13 років ($p \leq 0,001$). У ранньому юнацькому віці спостерігаємо тенденції до підвищення емпатійності, які дещо розвиваються на початку зрілої юності і знову починають зменшуватись на кінець цього вікового періоду ($p \leq 0,02$) та на початку дорослого віку ($p \leq 0,001$).

Таблиця 1

Матриця значущих показників t-критерію Стьюдента та U-критерію Манна-Уїтні

Віковий проміжок (у роках)	Антиемпатія	Інферентність	Співпереживання	Співчуття	Моделювання поведінки	Реальне сприяння	Альтруїстична поведінка	Інтегральна емпатія
	t-, U – критерії	t-, U – критерії	t-, U – критерії	t-, U – критерії	t-, U – критерії	t-, U – критерії	t-, U – критерії	t-, U – критерії
8-10 – 10-11	3,35*	4,12*	3,33*	2,11*	3,69*	5,18 ¹	2,56 ³	3,97 ¹
10-11 – 11-12								
11-12 – 12-13	3,09 ²	2,28 ⁴	2,79 ²	3,20 ²	2,01 ⁴	2,65 ²		2,93 ²
10-12 – 12-13	3,70 ¹	3,50 ¹	3,36 ²	4,00 ¹		2,45 ³	2,31 ⁴	3,83 ¹
12-13 – 13-14			2,51 ³				5,86 ¹	
13-14 – 14-15								
12-13 – 13-15	1,97*		2,81 ²	2,47 ³				
14-15 – 15-16				2,03 ⁴		2,06 ⁴		
15-16 – 16-17								
13-15 – 15-17				2,69*		2,85 ²		
16-17 – 18-20			3,48*		2,99 ²			
15-17 – 20-22			4,34*		3,76*	2,44 ³		
18-20 – 20-22	2,04 ⁴		2,17 ⁴		2,50 ³		2,94 ²	2,40 ³
20-22 – 22-30		2,16 ⁴	2,27 ⁴			4,10 ¹		4,06 ¹
22-30 – 31-40		2,27 ⁴	2,54 ³					
31-40 – 41-60	1,99*		2,61 ³	2,39 ³	2,85*	2,33 ⁴	2,33 ⁴	

Примітка: 1) * – достовірні показники U- критерію; $p \leq 0,05$; ^{1 - 4} – достовірні показники t- критерію, ¹ – $p \leq 0,001$; ² – $p \leq 0,01$; ³ – $p \leq 0,02$; ⁴ – $p \leq 0,05$; 2) наведені лише достовірні значення критеріїв.

Відмічається також вплив вікових криз на величину показників емпатії та форми її прояву. Аналіз результатів експерименту показав, що найрізкіші високодостовірні зміни в показниках емпатії спостерігаємо в період

підліткової кризи («криза 13 років») та ранньої дорослості («криза 30 років»), а також на межі середньої та пізньої дорослості («криза 40 років»).

Підліткова та криза 30 років негативно впливають на емпатійність особистості. Зменшуються показники інтегральної емпатії та її дієвих форм, зростають індіферентність та антиемпатія. Поряд з цим відмічаємо активізацію пасивних форм емпатії – співпереживання, співчуття та внутрішнього сприяння (моделювання поведінки).

Криза «середини життя» позитивно впливає на онтогенетичний емпатійний розвиток. На фоні загального онтогенетичного зниження показників інтегральної емпатії у період пізньої дорослості відмічаємо її підвищення і зниження антиемпатії, стабілізацію індіферентності, зменшення показників пасивних форм емпатії, підвищення показників її дієвих форм – реального сприяння й альтруїстичної поведінки.

Особливістю вікових криз, під час яких відбуваються негативні зміни у розвитку емпатії, є нівелювання статевих відмінностей у її проявах. В період підліткової кризи $\chi_{\text{ч}} = 37,97$ $\chi_{\text{ч}} = 37,97$ і $\chi_{\text{ж}} = 38,08$ $\chi_{\text{ж}} = 38,08$. В період кризи 30 років – $\chi_{\text{ч}} = 21,04$ $\chi_{\text{ч}} = 21,04$ і $\chi_{\text{ж}} = 21,51$ $\chi_{\text{ж}} = 21,51$. У ці проміжки підвищується агресивність дівчаток-підлітків і молодих жінок. Показники їх антиемпатії, індіферентності, співпереживання та інтегральної емпатії майже рівні відповідним показникам у чоловіків.

Повторюваність схожих тенденцій в онтогенетичних змінах і проявах емпатії на різних вікових періодах свідчить про її спіралевидний розвиток.

Отже, у розділі доведено, що загальною особливістю онтогенетичного розвитку емпатії є ускладнення і збагачення її феноменології, структури, функцій, механізмів. В онтогенезі людини емпатія розвивається від елементарних форм до найвищих – від симбіотичної, елементарної до особистісно-сислової й трансфінітної. Її онтогенетична динаміка зумовлена віковими закономірностями розвитку психіки й особистості.

П'ятий розділ «Експериментальне дослідження емпатії в системі детермінуючих факторів розвитку особистості» присвячений дослідженню чинників емпатії та їх статевої диференціації.

Експериментально обґрунтовується, що емпатія є інтегративною якістю особистості. Її актуалізація, розвиток і становлення взаємопов'язані з усіма підструктурами особистості – біопсихічними властивостями, психічними процесами, соціальним досвідом, спрямованістю, характером, здібностями.

У системі детермінуючих факторів генезису емпатії виокремлено чотири групи чинників: психофізіологічні, індивідуально-психологічні, типологічні та соціокультурні.

Психофізіологічними корелятами емпатії є чутливість й емоційна лабільність нервової системи ($r_p = 0,40$; $p \leq 0,01$), розвиток першої сигнальної системи ($r_p = 0,50$; $p \leq 0,01$), рівень невротизації (маються на увазі невротичні

синдрому здорової людини) ($r_p = 0,39$; $p \leq 0,01$).

Індивідуально-психологічними корелятами емпатії є чутливість ($r_p = 0,36$; $p \leq 0,01$), депресивність ($r_p = 0,39$; $p \leq 0,01$), реактивна агресивність ($r_p = -0,36$; $p \leq 0,01$), сором'язливість ($r_p = 0,30$; $p \leq 0,05$), відвертість ($r_p = 0,35$; $p \leq 0,05$), самотність ($r_p = -0,34$; $p \leq 0,05$). Емпатія є чинником конструктивного розвитку всіх структурних компонентів самосвідомості. Існує позитивний статистично значущий зв'язок між внутрішнім недиференційованим прийняттям власної сутності, самоінтересом і емпатією (відповідно, $r_p = 0,313$; $r_p = 0,309$; $p \leq 0,01$), а також між коефіцієнтами самооцінки та рівнем розвитку емпатії ($r_p = 0,28$; $p \leq 0,05$). Емпатійна особистість має більш широкі рамки власного Я-образу, більш відрефлексовану і цілісну Я-концепцію, несуперечливу життєву перспективу, високі вимоги до особистісного розвитку (гармонійно поєднує критичну самооцінку з адекватно високою), порівняно з низькоемпатійною. Водночас емпатія розглядається як суб'єктивна та об'єктивна детермінанта розвитку особистості, її стосунків зі світом і людьми. Високоемпатійна людина в процесі онтогенетичного розвитку швидше досягає особистісної зрілості, набуває его-ідентичності порівняно з низькоемпатійною.

Ступінь розвитку емпатії обумовлює змістовні характеристики та ієрархізацію структурних компонентів ціннісно-потребової сфери особистості. Значущі відмінності виявлено в соціально-психологічних установках в осіб з різним рівнем розвитку емпатії. У високоемпатійних людей домінує спрямованість на альтруїзм, а у низькоемпатійних – на егоїзм. Найменш вираженою у високоемпатійних осіб є орієнтація на гроші, а у низькоемпатійних вона є домінуючою. Розвинута емпатія обумовлює альтруїстичну спрямованість особистості, актуалізує її соціальні потреби, сприяє розвитку гуманістичних життєвих принципів-цілей – «щастя інших» ($r_p = -0,184$; $p \leq 0,01$), «щасливе сімейне життя» ($r_p = -0,182$; $p \leq 0,01$), «кохання» ($r_p = -0,120$; $p \leq 0,05$) та особистісних якостей, що забезпечують успішну міжособистісну взаємодію – «чуйність» ($r_p = -0,115$), «чесність» ($r_p = -0,083$), «вихованість» ($r_p = -0,114$).

Малорозвинута емпатія зумовлює егоїстичну спрямованість особистості ($r_p = -0,161$; $p \leq 0,05$), орієнтацію на гроші ($r_p = -0,158$; $p \leq 0,01$), актуалізує потребу у визнанні ($r_p = -0,117$), індивідуалістичні цінності – «саморозвиток» ($r_p = 0,123$; $p \leq 0,05$), «раціоналізм» ($r_p = -0,120$; $p \leq 0,05$), та цінності професійного самовизначення – «ефективність у справах» ($r_p = 0,101$), «освіченість» ($r_p = 0,161$; $p \leq 0,01$).

Типологічними корелятами емпатії є соціальний тип особистості, описаний Дж. Холландом ($r_p = 0,39$; $p \leq 0,01$), типи акцентуацій характеру, визначені К. Леонгардом: емотивний ($r_p = 0,66$; $p \leq 0,01$), педантичний ($r_p = 0,32$; $p \leq 0,01$), тривожний ($r_p = 0,48$; $p \leq 0,01$), циклотимний ($r_p = 0,48$; $p \leq 0,01$), демонстративний ($r_p = 0,31$; $p \leq 0,05$), екзальтований ($r_p = 0,59$; $p \leq 0,01$), а також альтруїстична ($r_p = 0,169$; $p \leq 0,01$) та егоїстична ($r_p = -0,161$;

$p \leq 0,01$) спрямованість особистості.

Вагомим соціокультурним чинником актуалізації і розвитку емпатії є сім'я. Незважаючи на індивідуальні відмінності культур, що існують на Землі, виділено два основні їх типи – індивідуалістичні та колективістські, які принципово відрізняються в детермінації емпатійності особистості. Сім'я як основний інститут соціалізації особистості передає від покоління до покоління індивідуалістичні або колективістські соціальні цінності, які на суб'єктивному рівні є ціннісними орієнтаціями членів сім'ї. Сім'ї з індивідуалістичними цінностями виховують незалежне егоцентричне Я у своїх дітей, що перешкоджає розвитку емпатійних якостей особистості. Сім'ї з колективістськими цінностями завдяки досвіду взаємодопомоги формують взаємозалежне Я й емпатійність у підростаючого покоління.

Індивідуалістичні чи колективістські цінності сім'ї репрезентуються в особливостях батьківського ставлення до дітей. Виявлено тенденцію до прояву більш високої емпатії у підлітків, які відчують позитивне емоційне ставлення і прийняття власної особистості їх батьками порівняно зі школярами, які відчують відхилення з боку матері чи батька.

Встановлено статеві відмінності у взаємозв'язках емпатії з системою детермінуючих факторів розвитку особистості. Дослідження взаємозв'язку між маскуліністю-фемініністю та емпатією показало, що чим менш розвинена емпатія в особистості, тим більшою мірою створюються умови для розвитку у неї маскулінних якостей. І навпаки, особам, у яких психічна діяльність протікає переважно за чоловічим типом, важко проявляти співчуття та співпереживання ($r_p = -0,41$; $p \leq 0,01$). Емпатія більшою мірою впливає на розвиток глобального позитивного ставлення до себе, самоповаги та критичної оцінки власних негативних якостей дівчат (відповідно $r_p = 0,385$; $p \leq 0,05$; $r_p = 0,352$; $p \leq 0,05$; $r_p = -0,38$; $p \leq 0,05$) порівняно з хлопцями ($r_p = 0,08$; $r_p = -0,048$; $r_p = 0,03$). У хлопців порівняно з дівчатами вона більшою мірою детермінує розвиток ціннісно-потребової сфери. Розвинута емпатія юнаків обумовлює їх альтруїстичну спрямованість, такі принципи-цілі, як «мудрість» ($r_p = -0,192$; $p \leq 0,05$), «кохання» ($r_p = -0,160$), та інструментальні цінності спрямовані на ефективне міжособистісне спілкування, – «чуйність» ($r_p = -0,191$; $p \leq 0,05$) і «життєрадісність» ($r_p = -0,112$). У дівчат високорозвинена емпатія зумовлює розвиток альтруїстичної спрямованості, гуманістичних («щастя інших» – $r_p = -0,193$; $p \leq 0,05$) та етичних («вихованість» – $r_p = -0,160$) цінностей.

Малорозвинена емпатія юнаків детермінує їх егоїстичну спрямованість ($r_p = -0,236$; $p \leq 0,01$), орієнтацію на гроші ($r_p = -0,232$; $p \leq 0,01$), потребу у визнанні ($r_p = -0,186$; $p \leq 0,05$), такі конкретні принципи-цілі, як «матеріально забезпечене життя» ($r_p = 0,186$; $p \leq 0,05$), «пізнання» ($r_p = 0,201$; $p \leq 0,05$) та цінності самоствердження і професійного самовизначення – «ефективність у справах» ($r_p = 0,312$; $p \leq 0,01$), «освіченість» ($r_p = 0,190$;

$p \leq 0,05$). У дівчат малорозвинена емпатія зумовлює егоїстичну спрямованість, орієнтацію на гроші та розваги.

Особливості батьківського ставлення більшою мірою впливають на розвиток емпатії хлопців порівняно з дівчатами. Виявлено достовірну негативну кореляцію між емпатійністю підлітків-хлопців і показниками авторитаризму батьків ($r_p = -0,690$; $p \leq 0,05$) та позитивну – з показниками шкали «маленький невдаха» ($r_p = 0,794$; $p \leq 0,05$), коли син відчуває недовіру з боку батьків, невіру в його здібності і соціальну самостійність.

Отримані в результаті емпіричного дослідження дані про вікові особливості розвитку емпатії, її механізми та чинники дозволили розробити корекційно-розвивальну програму у відповідності до авторської концепції.

У шостому розділі *«Актуалізація та розвиток емпатії особистості»* доводиться сензитивність молодшого шкільного віку для розвитку усвідомлених дієвих форм емпатії, зокрема суб'єктного дієвого емпатійного ставлення; описується комплексна програма психологічного сприяння емпатійному розвитку особистості; представлено аналіз результатів апробації програми з учнями молодшого шкільного віку.

Орієнтація в поведінці на соціальні очікування з боку дорослих (Т.П. Гаврилова, І.М. Коган), інтенсивний розвиток когнітивної сфери – зростання довільності психічних процесів, розвиток рефлексивних, децентраційних і антиципуючих процесів, послаблення і зникнення егоцентричного мислення (І.Г. Батраченко, Л.П. Василенко, В.В. Давидов, Г. Крайг, Ж. Піаже, М.В. Савчин) – дітей молодшого шкільного віку на фоні їх високої емоційності, досить розвиненої емоційно-потребової і моральної сфер (Л.І. Божович, Л.Ф. Обухова, Р.В. Павелків, О.Я. Чебикін) дозволяють вважати цей віковий період сензитивним для розвитку усвідомленої дієвої емпатії, що проявляється в суб'єктних дієвих емпатійних ставленнях.

Апробована програма психологічного сприяння емпатійному розвитку особистості враховує афективно-когнітивно-конативну природу емпатії, рефлексорний і особистісний характер її механізмів, а також її індивідуально-психологічні кореляти, через які опосередковано актуалізуються й формуються емпатійні якості, емпатійна спрямованість, що зумовлюють суб'єктні дієві емпатійні ставлення та альтруїстичну поведінку.

В основі корекційно-розвивальної програми психологічного сприяння емпатійному розвитку особистості лежать наступні положення: 1) емпатія як інтегративна якість особистості підлягає корекції та розвитку більшою мірою на ранніх етапах онтогенезу порівняно з більш пізніми його проміжками; 2) актуалізація, корекція та розвиток емпатійних стосунків є оптимальними в умовах реальних, особистісно значущих для суб'єкта ситуацій; 3) моральні поняття, норми емпатійної взаємодії набувають особистісного значення для суб'єкта та інтеріоризуються при умові демонстрації їх у вигляді реальних вчинків, ситуацій, учасниками яких є він сам, або референтні для нього особи; 4) усвідомлення й інтеріоризація емпатійної поведінки пов'язані з

актуалізацією в суб'єкта емпатійної установки, емоційного зараження та ідентифікації, розвитком особистісної й моральної рефлексії, актуалізацією гуманістичних установок, емоційної і когнітивної децентрації, наміру до сприяння (як вольової установки), антиципації; 5) вищі рівні емпатійних ставлень розвиваються в результаті емоційно-раціонального усвідомлення і закріплення в поведінці відповідного стилю взаємин; 6) у генезисі емпатійних здатностей молодших школярів особливе місце займає розвиток консонансних емпатійних стосунків з дорослими.

В програмі використовуються різноманітні методи активного соціально-психологічного впливу та гуманітарної психології: діалогічне спілкування, соціально-психологічний тренінг, включене спостереження, емпатійне слухання, інтерпретація внутрішнього світу Іншого.

Доведено, що емпатійність особистості піддається корегуючому та розвивальному впливу. Обрахування критерію Фішера ($\varphi^*\varphi^*$) показали, що упродовж корекційно-розвивальної роботи у досліджуваних відбулися статистично значущі зміни по всіх типах емпатійного ставлення до дорослих і однолітків (див. табл. 2).

Таблиця 2

Розвиток емпатійних ставлень молодших школярів

Тип емпатійних ставлень	Кількість дітей, що проявляли емпатійне ставлення							
	до дорослих				до однолітків			
	на поч. експ. (y %)	після експ. (y %)	$\varphi^*\varphi^*$	<i>pp</i>	на поч. експ. (y %)	після експ. (y %)	$\varphi^*\varphi^*$	<i>pp</i>
Антиемпатійний	0,0	0,0	–	–	27,78	0,0	4,71	0,001
Егоцентричний	16,67	2,78	2,15	0,02	38,89	8,33	3,22	0,001
Суб'єктно-центричний	61,11	19,44	3,74	0,001	19,44	22,22	0,59	0,1
Дієвий	13,89	55,56	3,89	0,001	13,89	58,33	4,13	0,001
Суб'єктно-дієвий, альтруїстичний	8,33	22,22	1,68	0,046	0,0	11,11	2,88	0,001

Виявлено, що здатність до співпереживання є необхідною, але недостатньою умовою емпатійного розвитку особистості. Вона є передумовою біфуркаційності емпатійних процесів. За певних позитивних умов (виховна дія з боку дорослого або референтної групи; суб'єкт-суб'єктні стосунки між дітьми і дорослими; реалізація особистісно-діалогічного спілкування тощо) воно зумовлює співчуття та сприяння об'єкту емпатії, а за негативних умов (авторитарний стиль взаємодії між учнями і дорослими; байдуже, зневажливе ставлення дорослого до дитини; формалізоване

спілкування з нею) – спонукає розвиток дисонансних переживань з об'єктом емпатії, прояв агресивних реакцій та антиемпатії до нього.

В процесі формування вищих дієвих форм емпатії доведено кумулятивність й інтегрованість її розвитку.

У **висновках** до дисертації представлено нове теоретичне узагальнення проблеми розвитку емпатії, що виявляється у визначенні її системних, методологічних, теоретико-концептуальних, динамічних та структурно-функціональних засад як базису відображення її закономірних феноменологічних, психологічних, генетичних та соціокультурних залежностей і відповідних їм систем механізмів і чинників.

1. Теоретичні підходи до вивчення проблеми емпатії, що спрямовані на дослідження її феноменології, механізмів, форм і видів, детермінант, а також використання самого феномена як механізму, умови, чинника соціальної перцепції, соціалізації, морального розвитку, просоціальної поведінки, професійного становлення тощо є суперечливими і потребують подальшого дослідження на основі цілісної концепції емпатії.

2. Концепція розвитку емпатії людини побудована на основі інтеграції методологічних принципів системного, еволюційного, генетичного, соціокультурного підходів та основних положень гуманітарної психології. Емпатія є системним багатовимірним утворенням, що належить до метасистеми «людина – світ». Вона має *структурні* (рівні відображення емпатогенної ситуації і відповідні їм види емпатії), *динамічні* (механізми розвитку емпатії), *функціональні* (емпатійні ставлення й їх типи) і *хронологічні* (вікові) характеристики.

В системі психічного відображення емпатія є особливою формою психічного відображення суб'єктом об'єктивної реальності, що опосередкована внутрішнім світом Іншого. Родова суть емпатії полягає у відображенні світу переживань іншої людини і трансформації цих переживань у власні. Категорія переживання виступає одиницею наукового аналізу феномена. Вектор «простір переживань – відображений простір переживань» є системоутворюючим чинником його процесуальності.

3. Інтегральна взаємодія психічного (мікрогенез), психологічного (мезагенез) та соціального (макрогенез) вимірів емпатії репрезентує її біопсихосоціодуховну природу. Відображення переживань та їх трансформація відбувається на різних рівнях: неусвідомленому (психофізіологічному), неусвідомленому чи частково усвідомленому (психічному), усвідомленому (соціопсихологічному) і надсвідомому (трансцендентному).

Психофізіологічний рівень представляє філогенетичні передумови розвитку емпатійних явищ та найбільш ранню стадію їх розвитку в онтогенезі людини (симбіотична емпатія немовляти). Механізми емпатії на цьому рівні мають інстинктивний та рефлекторний характер.

На психічному рівні функціонує елементарна емпатія, механізми якої

мають рефлекторний характер і в яких домінують емоційні компоненти. Формами елементарної емпатії є індиферентність (споглядання, сприймання емпатогенної ситуації), співпереживання, реальна поведінка.

Соціопсихологічний рівень представляє особистісно-сміслову емпатію. Вона має соціогенний характер, соціально-сміслову, культурне опосередкування і розвивається в процесі соціалізації. Її функціонування зумовлюють особистісні механізми, в яких домінуюче положення займають культурогенно опосередковані когнітивні процеси. В системі психологічних механізмів, що забезпечують розгортання особистісно-сміслову емпатії, відображена специфіка взаємодії емоційних, когнітивних та конативних процесів. На цьому рівні функціонують вищі форми емпатії: переживання з приводу почуттів, переживань Іншого (співчуття, співрадість, заздрість чи злорадство); побудова моделі поведінки сприяння чи протидії; реальна поведінка.

Трансцендентний (духовний) рівень представлений трансфінітною емпатією, функціонування якої забезпечують трансцендентні механізми. В її основі лежать екзистенційні чинники. На духовному рівні досягаються смислові, екзистенційні утворення об'єкта емпатії і відчуваються його вершинні, містичні переживання. Формами трансфінітної емпатії є надвчування, трансперсональне спілкування, альтруїзм, садизм (за патології).

При переході до нових видів емпатії проявляється дискретність її розвитку, яка зумовлена наступними механізмами: емпатійною установкою, емоційним перемиканням, біполярним соціально-перцептивним оператором, домінуванням в нервовій системі людини системи пошуку активації.

4. Мікрогенеза елементарної й особистісно-сміслову емпатії зумовлена механізмом емоційного перемикання (перемикання з емоцій емпата на емоції емпатуючого). Генезис емпатійного процесу детермінується множиною неперервно-дискретних подвійних емоційних перемикань: перемикання з переживань об'єкта емпатії на переживання її суб'єкта і знову – на переживання об'єкта. В основі множини подвійних перемикань лежить функціонування системи скоординованих інстинктивних, рефлекторних (емпатійна установка, емоційне зараження, первинна і вторинна оцінка ситуації, ідентифікація, наслідування) і особистісних (особистісна і моральна рефлексія, когнітивна та емоційна децентрація, актуалізація установок, антиципація) механізмів. Множина механізмів подвійного перемикання є основною складовою складної функціональної системи, яка забезпечує як моноmodalне так і різномodalне реагування суб'єкта емпатії на переживання її об'єкта.

Емпатія знаходиться в складній функціональній залежності від системи психологічних механізмів та суб'єктивних і об'єктивних чинників. Функціональна залежність між переживаннями об'єкта і суб'єкта емпатії та факторами, що їх обумовлюють описується біполярним соціально-перцептивним оператором. Біполярний соціально-перцептивний оператор

описує стадіальний, а також біфуркаційний розвиток емпатійного процесу на етапі переходу від нижчої її форми (співпереживання) до вищої (переживання з приводу почуттів об'єкта емпатії). Біфуркаційний розвиток емпатійного процесу є наслідком різномодального реагування суб'єкта на емпатогенну ситуацію і зумовлює його біполярність – спрямованість як у напрямку просоціальної поведінки так і в напрямку асоціальної поведінки.

Генезис трансфінітної емпатії зумовлюється неадаптивною активністю особистості, в основі якої лежить домінування системи пошуку високого рівня активації в нервовій системі людини, садистичною схильністю як формою механізму «втечі від свободи»; емпатійною спрямованістю.

5. Емпатія в соціальному вимірі є структурним елементом більш складних метасистем «суб'єкт – суб'єкт», «суб'єкт – об'єкт», «суб'єкт – природа». Емпатійність у таких системах проявляється у вигляді ставлень. Критеріями типології емпатійних ставлень є наступні: рівень психічного відображення; складність механізмів, що забезпечують функціонування емпатійного процесу; реальність об'єкта, що сприймається; тип соціальних перцептів; модальність емоційного перемикання; соціальна (моральна) спрямованість трансформації відображених переживань; просторово-часова спрямованість переживань суб'єкта емпатії; інтенсивність функціонування конативних компонентів.

6. У філогенезі емпатія виникла як засіб оптимізації сукупної пристосованості особини, від якої залежить виживання не лише її нащадків, а й близьких родичів. Філогенетичним механізмом зародження емпатії була поява у тварин емпатійної установки. Механізмом формування установки на емоційне сприймання співродичів і, зокрема, їх внутрішнього стану, є емоційне перемикання з безумовних закарбовуваних при імпринтуванні подразників внаслідок генералізації стимулу на умовні стимули, що пред'являються разом з ними і які характеризують внутрішній стан особини. Розвиток натуральної емпатії в онтогенезі високоорганізованих тварин має ряд закономірностей: ускладнення структури та якості емпатійного відображення, незмінність модальності переживань суб'єкта й об'єкта емпатії, зростання опосередковуючої ролі розсудливої діяльності в розвитку емпатійної інтеракції.

7. В онтогенезі людини розвиток емпатії має наступні особливості:

1) репрезентується її біопсихосоціодуховна природа та відбувається ускладнення феноменологічних, структурних та функціональних характеристик. Вона розвивається від елементарних форм до складноструктурованого системно-цілісного утворення. Основними онтогенетичними видами емпатії є симбіотична, елементарна, особистісно-смілова та трансфінітна, які появляються у відповідних ставленнях. Її функції: пізнавальна, комунікативна, спонукальна, адаптивна, аксіологічна, регулятивна, смислоутворююча; 2) розвиток емпатії в онтогенезі людини є нерівномірним і з віком її інтегральний показник знижується. Найрізкіші

достовірні зміни в динаміці емпатії відбуваються в періоди вікових криз; 3) форми і види емпатії мають специфічні вікові особливості, в яких проявляється нерівномірність її розвитку: а) збільшення показників антиемпатії упродовж онтогенезу і деяке її зменшення всередині періоду дорослості; б) збільшення індиферентності протягом усього досліджуваного онтогенезу; в) найбільш нерівномірний і неперервно-дискретний розвиток співпереживання; г) динамічне збільшення показників співчуття до 12 – 13 років, різке зменшення його в 15 – 17 років і поступове зниження в наступні вікові періоди; д) рівномірне збільшення показників моделюючої поведінки до зрілої юності і подальший нерівномірний їх онтогенетичний розвиток; ж) нерівномірний розвиток реального сприяння з тенденцією до підвищення його показників і частоти відповідних поведінкових реакцій з віком; з) стійке зменшення показників і частоти проявів альтруїстичної поведінки упродовж онтогенезу і достовірне їх збільшення в пізній дорослості; 4) на різних етапах онтогенезу проявляється сензитивність до виникнення й розвитку певних емпатійних психологічних новоутворень; 5) повторюваність схожих тенденцій в онтогенетичних змінах і проявах емпатії на різних вікових періодах підтвердив її спіралевидний розвиток; 6) експериментально доведено кумулятивність розвитку емпатії: нижчі форми емпатії зберігаються на пізніх етапах онтогенезу та при ускладненні емпатійних реакцій упродовж корекційно-розвивальних впливів поряд з вищими і лежать в основі розвитку останніх; 7) доведено інтегрованість розвитку емпатії. В процесі її становлення (упродовж формувального експерименту) відбулась інтеграція емоційних, когнітивних та конативних механізмів, які забезпечували розгортання завершеного емпатійного процесу; 8) на межі переходу від психічного до соціопсихологічного рівня відображення емпатогенної ситуації проявляється біфуркаційність у розвитку емпатії: за певних позитивних соціальних умов співпереживання зумовлює консонансні переживання суб'єкта й об'єкта емпатії, а за несприятливих – дисонансні; 9) підтверджено статеві відмінності онтогенетичного розвитку емпатії: дівчата і жінки є більш емпатійними порівняно з хлопцями та чоловіками. У перших більшою мірою проявляються форми емпатії, в яких домінують емоційні та когнітивні механізми, в останніх – когнітивні та дієві; 10) серед детермінуючих факторів онтогенетичного розвитку емпатії зростає опосередковуюча роль соціо- та культурогенних чинників.

8. Систему детермінуючих факторів генезису емпатії складають *психофізіологічні* (чутливість, емоційна лабільність нервової системи, розвиток першої сигнальної системи, невротизація); *індивідуально-психологічні* (чутливість, депресивність, реактивна агресивність, сором'язливість, відвертість, самотність, ставлення до себе, самооцінка, Я-концепція, потреби, цінності); *типологічні* (соціальний тип, акцентуації характеру – емотивність, педантичність, тривожність, циклотимність, демонстративність, екзальтованість, спрямованість особистості);

соціокультурні (умови соціалізації, тип батьківського виховання) чинники.

Існують статеві відмінності у взаємозв'язках емпатії з системою детермінуючих факторів розвитку особистості: чим менш розвинена емпатія в особистості, тим більшою мірою створюються умови для розвитку у неї маскулінних якостей; емпатія більшою мірою впливає на розвиток глобального позитивного ставлення до себе, самоповаги, критичної самооцінки негативних якостей у дівчат порівняно з хлопцями та детермінує розвиток ціннісно-потребової сфери у хлопців порівняно з дівчатами.

9. Корекційно-розвивальна програма психологічного сприяння емпатійному розвитку особистості враховує афективно-когнітивно-конативну природу емпатійності, специфічну взаємодію психологічних механізмів емпатії, що зумовлює її своєрідність, відмінність від інших феноменів міжособистісних взаєностосунків та соціальної перцепції. Молодший шкільний вік є сензитивним періодом для усвідомленого розвитку вищих дієвих форм емпатії (становлення особистості дитини як суб'єкта емпатійного ставлення) на основі розвитку відповідних психологічних механізмів: емоційної і когнітивної децентрації, установки щодо поведінки сприяння, антиципації.

Основний зміст роботи відображено у таких публікаціях автора:

Монографія

1. Журавльова Л. П. Психологія емпатії / Л. П. Журавльова. – Житомир : Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328 с.

Колективні монографії

2. Діти-сироти на Житомирщині: проблеми утримання, навчання, виховання / [М. І. Лавринович, А. І. Березний, Л. П. Виговська та ін.]. – Житомир: «Полісся», 1993. – 110 с.

3. Учитель і світогляд: проблеми становлення / [С. П. Щерба, Л. П. Виговська, А. В. Іванченко та ін.]. – Житомир : Обл. друкарня, 1995. – 188 с.

Редагування наукових збірників

4. Социально-психологическая природа эмпатии: проблемы и перспективы исследования: [тематический сборник по материалам международного симпозиума / под ред. Л. П. Выговской, А. Я. Чебыкина]. – Одеса : ПНЦ АПН України, 1996. – 192 с.

5. Духовність як основа консолідації суспільства: [міжвідомчий наук. зб. / Л. П. Виговська, А. І. Комарова, В. Г. Табачківський, І. М. Кучерук]. – К. : НДІ “Проблеми людини”, 1999. – Т.16. – 751 с.

Статті

6. Виговська Л. П. Формування у молодших школярів емпатійного ставлення до однокласників / Л. П. Виговська // Психологія : Респ. наук.-метод. зб. – К. : Рад. шк., 1992. – Вип. 38. – С. 80-89.

7. Выговская Л. П. К вопросу об условиях формирования эмпатийных отношений младших школьников / Л. П. Выговская // Теоретические вопросы нравственного и эстетического воспитания: Сб. научн. сообщ. – К. : Фототон, 1992. – Вып. 2. – С. 197 – 200.

8. Виговська Л. П. Емпатійні стосунки дітей в різних умовах соціалізації / Л. П. Виговська // Педагогіка і психологія. – 1996. – №1. – С. 82 – 90.

9. Выговская Л. П. Эмпатийные отношения детей, воспитывающихся вне семьи / Л. П. Выговская // Психол. журнал. – 1996. – Т. 17. – №4. – С. 91 – 98.

10. Виговська Л. П. Біологічні передумови виникнення емпатії у homo sapiens / Л. П. Виговська // Вісник Житомирського педагогічного інституту. – 1998. – № 1. – С. 58 – 62.

11. Виговська Л. П. Механізми ситуативного розвитку елементарної емпатії / Л. П. Виговська // Вісник Житомирського педагогічного інституту. – 1998. – №2. – С. 82 – 85.

12. Виговська Л. П. Емпатійність як механізм реалізації суб'єкт-суб'єктної педагогічної парадигми / Л. П. Виговська // Психологія: Зб. наук. праць. — 1999. – Вип. 4 (7). - С. 61 – 67.

13. Виговська Л. П. Емпатія як специфічна форма відображення об'єктивної дійсності / Л. П. Виговська // Духовність як основа консолідації суспільства: міжвідомчий наук. зб. – К.: НДІ «Проблеми людини», 1999. – Т. 16. – С. 76 – 81.

14. Виговська Л. П. Емпатійність як фактор соціально-психологічної адаптації молодих педагогів / Л. П. Виговська, С. М. Максимець // Україна на порозі третього тисячоліття: духовність і художньо-естетична культура: міжвідомчий наук. зб. – К.: НДІ «Проблеми людини», 1999. – Т.14 – С. 325 – 329.

15. Виговська Л. П. Особливості розвитку емпатійності в дитячому віці / Л. П. Виговська, І. М. Тичина // Духовність як основа консолідації суспільства. міжвідомчий наук. зб. – К.: НДІ «Проблеми людини», 1999. – Т.16. – С. 238 – 242.

16. Виговська Л. П. Емпатійні відносини як невід'ємний елемент духовної культури / Л. П. Виговська, Л. В. Ткачук // Україна на порозі третього тисячоліття: духовність і художньо-естетична культура: Міжвідомчий наук. зб. – К.: НДІ «Проблеми людини», 1999. – Т.14. – С.187 – 196.

17. Журавльова Л. П. Проблема самовизначення у вітчизняній та зарубіжній психології / Л. П. Журавльова, І. Ф. Шалагінова // Психологія. Збірник наукових праць НПУ імені М.П.Драгоманова. – 2002. – Вип.15. – С.43 – 50.

18. Журавльова Л. П. Теоретичні та прикладні аспекти мотивації діяльності підприємців / Л. П. Журавльова, Н. М. Кульбіда // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2002. – № 4. – С. 138 – 143.

19. Журавльова Л. П. Психологічні особливості часової перспективи сучасного юнацтва в процесі особистісного самовизначення /

Л. П. Журавльова, І. С. Кравець // Психологія. Збірник наукових праць НПУ імені М.П.Драгоманова. – 2003. – Вип. 20. – С. 112 – 120.

20. Журавльова Л. П. Особистісні чинники успішної професійної діяльності / Л. П. Журавльова, Є. В. Данковцева // Наука і освіта – 2006. – №5–6. – С. 32–34.

21. Журавльова Л. П. Динаміка ієрархії системи цінностей подружжя в процесі становлення шлюбно-сімейних стосунків / Л. П. Журавльова, Л. В. Ткачук // Наука і освіта. – 2007. – № 1-2. – С. 17 – 20.

22. Журавльова Л. П. Вплив сімейного виховання на особливості міжстатевих стосунків дівчат-підлітків / Л. П. Журавльова, І. В. Мілаш // Наука і освіта. – 2007. – №3–4. – С. 25 – 28.

23. Журавльова Л. П. Розвиток емпатії у дітей немовлячого віку / Л. П. Журавльова // Актуальні проблеми психології. – 2008. – Т. X., Ч. 5. – С. 185 – 191.

24. Журавльова Л. П. Динаміка особистісно-сміслової емпатії в ранньому онтогенезі / Л. П. Журавльова // Наука і освіта. – 2008. – № 3. – С. 109 – 112.

25. Журавльова Л. П. Родина як вагомий культурогенний фактор актуалізації та розвитку емпатії особистості / Л. П. Журавльова // Актуальні проблеми психології – 2008. – Т. X, Ч.8. – С. 225 – 231.

26. Журавльова Л. П. Емпатія в системі особистісних чинників успішної управлінської діяльності / Л. П. Журавльова // Актуальні проблеми психології : [зб. наук. праць / ред. кол. С. Д. Максименко (гол. ред.) та ін.]. – К. : Наук. світ, 2008. – Т. I : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Ч. 20. / За ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – 2008. – С. 92 – 95.

27. Журавльова Л. П. Емпатійні ставлення та їх класифікація / Л. П. Журавльова // Соціальна психологія. – 2008. – № 5(31). – С. 39 – 46.

28. Журавльова Л. П. Методологічні засади дослідження емпатії людини / Л. П. Журавльова // Вісник Прикарпатського ун-ту. Філософські та психологічні науки. – Спец. випуск. – 2008. – С. 152 – 155.

29. Виговська Л. П. Зміни індивідуально-психологічних характеристик особистості внаслідок проживання в зоні радіологічного контролю / Л. П. Виговська // Ойкумена : Український екологічний вісник. – К.: АН України, 1992. – №4. – С. 59 – 62.

30. Виговська Л. П. Роль емпатії в професійній діяльності вчителя / Л. П. Виговська // Психологічні основи підготовки творчого вчителя. – Житомир, 1996. – С.23 – 33.

31. Виговська Л. П. Вплив різних умов соціалізації на емпатійні стосунки молодших школярів // Ідеали і система цінностей молоді в умовах становлення української державності. – Тернопіль, 1996. – С. 71 – 83.

Журавльова Л.П. Психологічні основи розвитку емпатії людини. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. - Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського, Одеса, 2008.

У дисертації досліджуються методолого-теоретичні питання розвитку емпатії людини. На засадах синтезу принципів природничонаукової та гуманітарної психології обґрунтовується авторська концепція розвитку емпатії. Емпатія розглядається як системне явище в метасистемі «людина-світ», що має структурні (рівні відображення емпатогенної ситуації і відповідні їм види емпатії), динамічні (механізми розвитку і форми емпатії), функціональні (емпатійні ставлення та їх типи) та хронологічні (вік) характеристики і біопсихосоціодуховну природу.

Докладно розглянуто структурно-динамічні моделі виокремлених видів емпатії – натуральної, елементарної, особистісно-сислової та трансфінітної. Доведено, що емоційне перемикання є базовим психологічним механізмом мікрогенези емпатії, а також виділені інстинктивні, рефлексорні, особистісні й трансцендентні механізми її динаміки, охарактеризована типологія емпатійних ставлень.

Виявлено філогенетичні передумови емпатійності людини, досліджено особливості й закономірності її онтогенезу в умовах продуктивного (нормального) і деструктивного (аномального) розвитку особистості, представлено результати порівняльного аналізу вивчення особливостей вікового розвитку емпатії на основі авторських методик.

Теоретично визначені й експериментально виявлені психофізіологічні, індивідуально-психологічні, типологічні та соціокультурні чинники емпатійного розвитку особистості.

Представлено програму психологічного сприяння актуалізації, корекції та розвитку емпатії особистості й описано її апробацію з учнями молодшого шкільного віку.

Ключові слова: емпатія, розвиток емпатії, переживання, елементарна, особистісно-сислова, трансфінітна емпатії, структурно-динамічна модель, механізми, емпатійні ставлення, філогенез, онтогенез.

Журавлева Л.П. Психологические основы развития эмпатии человека. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.07. – педагогическая и возрастная психология. - Южноукраинский государственный педагогический университет им. К. Д. Ушинского, Одесса, 2008.

В диссертации исследуются методолого-теоретические вопросы развития эмпатии человека. На основе синтеза принципов

естественнонаучной и гуманитарной психологии обосновывается авторская концепция развития эмпатии. Эмпатия рассматривается как системное явление в метасистеме «человек – мир», которое имеет структурные (уровни отражения эмпатогенной ситуации и соответствующие им виды эмпатии), динамические (механизмы развития и формы эмпатии), функциональные (эмпатийные отношения и их типы), хронологические (возраст) характеристики и биопсихосоциодуховную природу.

Рассмотрение эмпатии с позиции интеграции категорий «отражение» и «Я-Ты-связь» представляет ее как специфическую форму отражения субъектом (эмпатирующим) объективной реальности, репрезентируемой субъективным миром Другого (эмпата) и сложной психологической системой обеспечения Я-Ты-связи при взаимодействии человека с миром. Родовая сущность эмпатии состоит в отражении эмпатирующим мира переживаний эмпата и трансформации этих переживаний в собственные.

Построены и подробно рассмотрены структурно-динамические модели выделенных видов эмпатии – натуральной, элементарной, личностно-смысловой и трансфинитной. Доказано, что эмоциональное переключение является базовым психологическим механизмом микрогенеза эмпатии, а также выделены инстинктивные, рефлекторные (эмпатийная установка, эмоциональное заражение, идентификация), личностные (личностная и моральная рефлексия, децентрация, антиципация) и трансцендентные механизмы (неадаптивная активность, эмпатийная направленность, садистические склонности как форма реализации потребности в симбиотических связях) ее динамики. На основании разработанных критериев предложена и охарактеризована типология эмпатийных отношений.

Выявлены филогенетические предпосылки эмпатийности человека: генерализация импринтинга на эмоциональное состояние субъекта привязанности, эмпатийная установка, эмоциональное заражение, ориентационный рефлекс, эмоциональный резонанс, экстраполяционный рефлекс, оперантное научение, рефлекс избегания.

Определены закономерности ее онтогенетического развития у человека – неравномерность, сензитивность к развитию определенных эмпатийных образований, кумулятивность, интегративность, стадильность, бифуркационность. Исследованы особенности эмпатийного развития личности в онтогенезе: усложнение структурных, феноменологических, динамических и функциональных характеристик, увеличение опосредованной роли социо- и культурогенных факторов, существование эмпатийных психологических новообразований на каждом возрастном этапе, увеличение и усложнение множества объектов эмпатии, различие эмпатийного развития в условиях продуктивного (нормального) и деструктивного (аномального) развития личности.

Теоретически определены и экспериментально выявлены психофизиологические, индивидуально-психологические, типологические и социокультурные детерминанты эмпатийного развития личности.

Представлена программа психологической помощи с целью актуализации, коррекции и развития эмпатии личности и описана ее апробация с учащимися младшего школьного возраста.

Ключевые слова: эмпатия, развитие эмпатии, переживание, элементарная, личностно-смысловая, трансфинитная эмпатия, структурно-динамическая модель, механизмы, эмпатийные отношения, филогенез, онтогенез.

Zhuravleva L.P. Psychological fundamentals of development of human empathy. – Manuscript.

Dissertation for a Doctor degree in Psychology, specialty 19.00.07 - Pedagogical and Age Psychology. - South Ukrainian State Pedagogical University named after K.D. Ushynsky, Odessa, 2008.

The methodological and theoretical questions of human empathy development are researched in the dissertation. The author conception of development of empathy is based on the bases of principles synthesis of naturally scientific and humanitarian psychology. Empathy is examined as the system phenomenon in the metasystem «man-world» which has structural (even reflections of empathy situation and proper types of empathy), dynamic (mechanisms of development and forms of empathy) and functional (empathy relations and their types) descriptions and biopsychosociospiritual nature.

The structurally dynamic models of the selected types of empathy are thoroughly examined – elementary, personality semantic and transefinitary. It is proved that an emotional roll-call is the base psychological mechanism of empathy microgenesis, and also the reflex, personal and spiritual mechanisms of its dynamics are selected, technology of empathy relations is described.

The phylogenetic pre-conditions of human empathy are found out, mechanism and features of its ontogenesis are researched in the conditions of productive (normal) and destructive (anomalous) development of personality.

The psychofisiological, individually psychological, typological and sociocultural factors of empathy development of personality are theoretically determined and experimentally discovered.

The program of psychological assistance actualization, correction and development of personality empathy, is presented and its test on junior pupils is described.

Keywords: empathy, development of empathy, emotional experience, elementary, personality semantic, transefinitary empathy, structurally dynamic model, mechanisms, empathy relations, phylogenesis, ontogenesis.

Підписано до друку 11.11.2008р.
Формат 60x90^{1/16}/₁₆ Умов. друк. арк. 2,50
Наклад 150 примірників. Зам. №266
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 2830 від 18.04.2007 р.
Державний вищий навчальний заклад
«Державний агроекологічний університет», 2008
10008, м. Житомир, бульвар Старий, 7